

Querido, een levensverhaal

Op 6 december 1980 verscheen, onder de titel 'Vijftig jaar sociale psychiatrie in Nederland', een door A.J. Heerma van Voss opgetekend levensverhaal van A. Querido in de kleurenbijlage van het weekblad Vrij Nederland. De volledige versie zou later bij het Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid, zoals de uitgever van dit Maandblad toen nog heette, verschijnen. Omdat de VN-bijlage al snel geheel was uitverkocht, de NcGv-publikatie chronisch achterwege bleef en Querido inmiddels aan een tweede herontdekking toe is (kortgeleden verscheen het boekje 'Querido's Legacy'), vonden wij het de hoogste tijd om eindelijk het hele verhaal te publiceren. Hoofdstuk 3, dat de naoorlogse carrière behandelt, is daarbij voor iedereen nieuw.

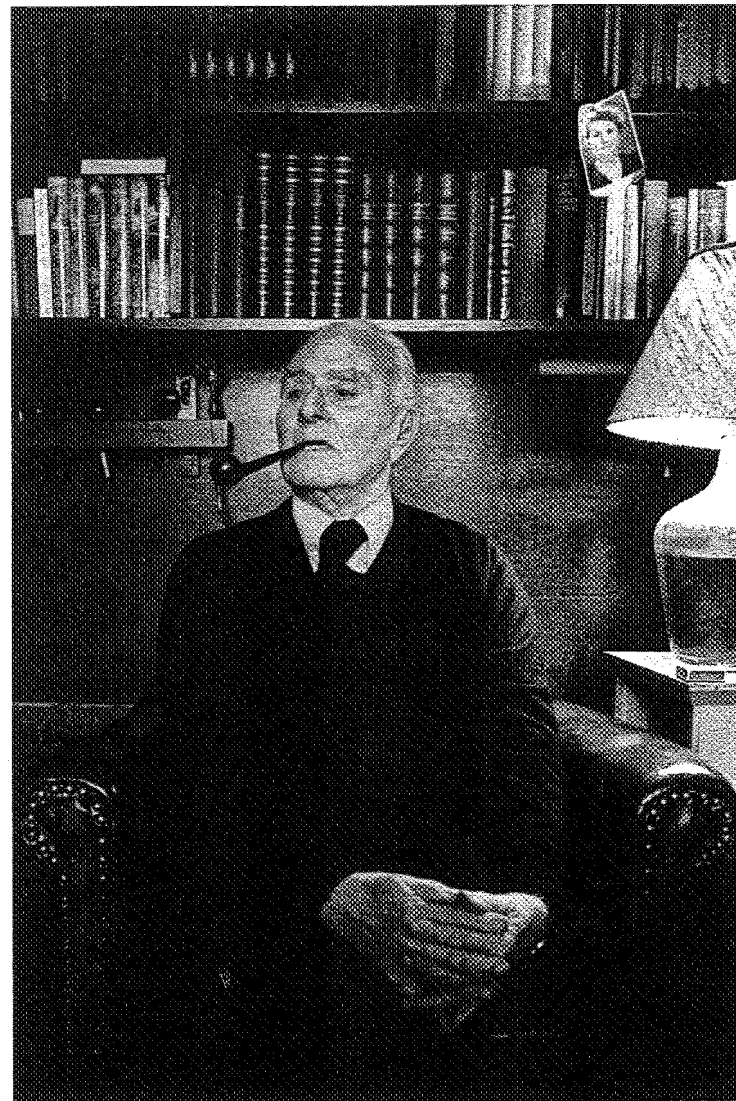
Arie Querido werd op 18 januari 1901 in Amsterdam geboren, als enig kind van de latere uitgever Emanuel Querido en Jeane Cousin. Hij doorliep de HBS en ging in 1918 medicijnen studeren aan de Universiteit van Amsterdam; in 1923-'24 deed hij een jaar onderzoek aan de Harvard Medical School in Boston, onder leiding van de fysioloog Walter Cannon. Artsexamen en promotie volgden in 1926. Van 1927-'31 was Querido tweede geneesheer van de psychiatrische inrichting Endegeest in Oegstgeest, waar hij een leerling van G. Jelgersma was. Van 1931 tot 1949 was hij, met een onderbreking in de oorlogsjaren, in dienst van de GG&GD van Amsterdam – vanaf 1933 als hoofd van de afdeling 'Geestes- en zenuwzieken', later 'Geestelijke hygiëne'. Vervolgens werd hij directeur openbare gezondheidszorg van Amsterdam (1949-1960), van 1952-'60 tevens buitengewoon hoogleraar in de sociale geneeskunde, van 1960-'70 gewoon hoogleraar in hetzelfde vak. Nevenfuncties waren onder andere het voorzitterschap van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid (1954-1967) en het Eerste-Kamerlidmaatschap voor de PvdA (1958-1971). Hij overleed op 5 juli 1983 in Pont-de-Barret, Frankrijk.

Hoewel hij psychiater werd voordat er een gereguleerde opleiding was, is Querido internationaal nog steeds de bekendste psychiater die Nederland heeft voortgebracht. Hij gebruikte als eerste de term 'sociaal-psychiatrisch', en zijn werk bij de Amsterdamse GG&GD – dat zestig jaar geleden begon – maakte hem tot een van de vroegste voorlopers van de deinstitutionaliseringbeweging van de jaren '70 en '80.

Querido's loopbaan begon in het laboratorium; de latere trefwoorden zijn gesticht, GGD, geestelijke volksgezondheid, openbare gezondheidszorg, sociale geneeskunde, integrale geneeskunde en landspolitiek – steeds wijdere cirkels, met een duidelijke kern. In zijn eigen woorden: 'Ik heb eigenlijk altijd een vrij grote zekerheid gehad, in mijn levenskompas, en die zekerheid is toegenomen omdat ik merkte dat ik aldoor mijzelf meenam.'

A.J. Heerma van Voss voerde vier lange gesprekken in Querido's woning in de Amsterdamse Bachstraat (op 12 april, 19 april, 12 juli en 10 oktober 1978) en componeerde daaruit het volgende verhaal. Zijn Buiten de orde van augustus 1983 is er als naschrift aan toegevoegd.

Red.

1980

(foto Hans van den Bogaard)

Hoofdstuk 1: 1930-1939

Querido: "In 1930 is het eerste internationale congres voor de geestelijke volksgezondheid geweest, in Washington. Dat was uitermate bezielend. Het was een geweldig congres, zoals wij dat hier nog niet zo goed kenden; ik geloof dat er ver over de duizend deelnemers waren, en het was ongelofelijk goed georganiseerd, met secties, algemene voordrachten en excursies en zo. Ze hadden werkelijk de beste namen uit de hele wereld bij elkaar – donderende namen, waar je op afvloog als er een voordracht hield.

Ik zat daar als piepjonge vent voor het eerst in een buitenlandse wetenschappelijke club – ik was 29, het was mijn eerste internationale congres –, dus je zat vreselijk braaf op al die vergaderingen, en je rende alles achterna, je had gesprekken... Enfin, het was zéér stimulerend."

Wie waren er nog meer, uit Nederland?

"Bouman was er, Klaas Herman Bouman, prof in de psychiatrie in Amsterdam, dat was de enige die al een internationale naam had, als alcoholbestrijder. Verder was Lekkerkerker er, van de MOB's; Meijers, ook een van de eersten die zich met de geestelijke hygiëne had bemoeid; en Moltzer, toen directeur van de School voor Maatschappelijk Werk, een van de eersten die ook de psychische kant van het maatschappelijk werk zag. Mijn vrouw was ook nog mee, op de fiets – op één reisgeld met z'n tweeën. En Pameijer; die was toen directeur van een inrichting, Maasoord, en is later de eerste hoofdinspecteur geworden. Dat waren ze, geloof ik."

Was het een eenheid, dat groepje?

"Je had natuurlijk niet veel tijd en gelegenheid om echt bij elkaar te zitten; er was zo verschrikkelijk veel te doen, en vooral als jongere hijgde je van het een naar het andere. We hebben ook niet gemeenschappelijk gereisd. Maar het is wel zo, dat dat groepje dat in Washington kwam elkaar al voor die tijd kende. Ik was een leerling van Bouman, Bouman heeft ook gezorgd dat ik in Endegeest kwam – op die manier ging dat. Hij kende me, en dan hadden ze een jonge vent nodig en dan dachten ze: laten we Querido eens vragen. En ik was al in Amerika geweest, dat was ook een reden om me er naartoe te sturen.

In Nederland heeft Bouman, die in 1916 Winkler in Amsterdam opgevolgd is, na de eerste wereldoorlog dagen georganiseerd, met vrienden, die dan een aantal onderwerpen presenteerden die toen inderdaad geestelijke problematiek genoemd mochten worden: erfelijkheid, alcoholisme, dat soort dingen. Dat was een betrekkelijk informele zaak, daar werd je voor uitgenodigd of niet. Een soort studiegenootschap, ja. Maar toen kwam dat congres, en toen moest er een

vereniging gevormd worden, want alleen een vereniging kon mensen afvaardigen. Dat is toen gebeurd: toen is de Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid opgericht. Maar die heeft eigenlijk nooit enige levensvatbaarheid gehad, want de duitjes kwamen pas een paar jaar later."

De beweging heette toen al 'geestelijke volksgezondheid'.

"Ja, 'geestelijke volksgezondheid' is een term van Adolf Meyer, die hij in 1908 gebruikt heeft: *Mental Hygiene*. Adolf Meyer was een Amerikaans-Zwitserse psychiater.

De centrale figuur in Amerika was Clifford W. Beers, die een patiënt geweest was. Dat was een manisch-depressieve man, die in depressie een paar jaar in een gesticht was geweest; toen hij daar uitkwam, heeft hij *A mind that found itself* geschreven, waarin hij op optimistische toon over de geesteszieken schreef. Dat was ook in 1908. Beers was dus een naam die iedereen in die tijd kende, en dat was ook op dat congres in Washington een man die iedereen ontmoette; hij was secretaris-generaal of zoiets."

Hebt u hem daar gesproken?

"Ja, iedereen sprak hem. Maar dat was natuurlijk niks, hè: je kon helemaal geen gesprek met hem voeren. Dat kan je ook wel begrijpen, want die man beleefde op dat ogenblik het allerhoogste punt van zijn leven. Hij was inderdaad uitgesproken manisch, dus die vlóóg tussen New York en Washington heen en weer, schudde iedereen de hand, werd door iedereen op de schouder geklopt, en vloog weer naar de volgende. En dat is alsmaar zo doorgegaan.

Achteraf vind ik Beers een beetje een tragische figuur; hij is eigenlijk het slachtoffer geworden van de reclame van de psychiatrie. Als die man niet zo omhooggestoken en opgejut was, zou hij misschien wat rustiger geweest zijn. Om zichzelf is hij eigenlijk helemaal niet belangrijk. Want dat iemand uit een depressie komt na een paar jaar in een gesticht gezeten te hebben, is wel te begrijpen. En dat hij dan in een plus-fase komt en er over gaat schrijven, dat is ook te begrijpen.

Maar goed, dat congres was geweldig stimulerend, en dat had een ongelofelijk optimisme. Dat was natuurlijk ook nog een neerslag van de oorlog; de stemming was zo van 'Bad things are to be conquered, look at the hun' – het kwaad kan overwonnen worden, kijk maar naar de mof. Er was helemaal geen duidelijke voorstelling van wat 'geestelijke volksgezondheid' precies betekende, maar je zou het kunnen typeren als: heilsbehoefte. Laat ik zeggen: het optimisme in de psychiatrie. Mensen zijn te genezen, het zijn geen doodvonnis-sen, je kunt er wat aan doen.

Dat was natuurlijk helemaal niet nieuw, maar het werd als nieuw ervaren. Honderd jaar eerder werd hetzelfde al gezegd en aangetoond, en de Franse

psychiater Pinel die de krankzinnigen van de boeien verlost was nog langer geleden, maar dat moet altijd weer opnieuw ontdekt worden. En de schaal waarop het gebeurde was wel nieuw: het was voor het eerst dat je zo'n troep mensen bij elkaar kreeg, zo internationaal.

Wat ook een belangrijk element was, was het voorkómen, de preventie: in de jeugd moet je beginnen, daar liggen de wortels. Dat zou je een psychoanalytische ondergrond kunnen noemen, al werd dat niet met zoveel woorden uitgesproken; er waren wel een hoop analytici voor die tijd. Dat werd heel nadrukkelijk gezegd: je moet de jeugd hebben, het zit hem in de jeugd, en als je de jeugd te pakken hebt, dan heb je al die narigheid van later minder.

Met deze optimistische stemming kwam je dus weer thuis in Holland. En dat moet waarachtig toch ook invloed gehad hebben op het departement – ik denk dat Pameijer er toen voor de regering was –, want een paar jaar later kwamen de duiten op tafel; f 25.000,-, dat was toen toch echt niet helemaal niks. In 1934 is toen de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid opgericht. Dat was een initiatief van de directeur-generaal van de volksgezondheid, Lietaert Peerbolte; die had f 25.000,- voor de geestelijke volksgezondheid, en vroeg om iets op te richten dat dat geld kon verdelen – of de heren het nu maar samen wilden doen. Want er was toen, naast die Nederlandse Vereniging, al een katholieke club en een joodse club; dat is allemaal na Washington duidelijker geworden. De protestanten hebben het veel langzamer gedaan, maar daar was toch ook al wat, en er waren natuurlijk nog anderen die er ook mee te maken hadden, zoals de onderwijzers.

Dankzij het initiatief van Lietaert Peerbolte is toen de Federatie opgericht. Daar is verder, van '34 tot de oorlog, weinig mee gebeurd, maar die is wel de duitjes gaan verdelen."

GGD

"In 1931 ben ik in Amsterdam begonnen, bij de GGD. Ik kwam als volledig ambtenaar, met de opdracht om het aantal opnames te beperken, en dat was nieuw. Meyers zat daar ook, maar hij was half-ambtenaar en eigenlijk consultant voor de psychiatrie; dat was een ander soort baan. Elke grote gemeente had wel een psychiater die ze in rottige gevallen erbij konden halen, bij een inbewaringstelling bijvoorbeeld, en die advies gaf als dat gevraagd werd. Maar een vaste psychiater hadden ze niet."

Bestonden de sociaal-psychiatrische diensten al?

"Nee, het heette toen voor- en nazorg. En het was zeer incidenteel – helemaal tot stand gekomen door de omstandigheden, niet als een bewust plan, van: dit gaan we nu doen.

Kijk, dat is zo gegaan. In de eerste wereldoorlog hadden de Duitse gestichten het verschrikkelijk, en dat heeft na de oorlog nog doorgewerkt. Net zoals in de tweede wereldoorlog: de gestichten lijdten, die krijgen het eerste minder eten, worden geëvacueerd, het personeel wordt niet aangevuld, enzovoorts. In de plaats Erlangen was een groot gesticht dat ook helemaal omhoog zat. Dat is toen de verpleging van mensen uit het gesticht naar buiten gaan brengen, in gezinnen, maar – dat was het nieuwe hierbij – onder controle van de psychiater. Dat heette de *Nachgehende Fürsorge*; zo heet ook het boek dat erover geschreven is.

Dat was in 1927. Heel kort daarna is Pameijer, die directeur van Maasoord was, en heel sterk Duits georiënteerd, ook daarmee begonnen; toen hebben ze in Rotterdam iets gemaakt dat leek op Erlangen. Pameijer kon dat, omdat Rotterdam maar met één inrichting te maken had: Maasoord, het tegenwoordige Delta-ziekenhuis. Daar gingen alle Rotterdammers naar toe, en het was een gemeentelijke inrichting, dus je had geen gedonder dat het moeilijkheden zou geven om die patiënten te ontslaan; het waren de eigen patiënten van de gemeente, en de gemeente betaalde het zelf. Dus het was kostenbesparend.

Voor Nederland was Maasoord het eerste, met één uitzondering: Apeldoorn, het joodse gesticht, had iets dergelijks gedaan, maar uit heel andere overwegingen. Apeldoorn was het enige joodse gesticht, en de meeste joden zaten in Amsterdam. Nou, dat is een heel eind. Omdat ze contact wilden leggen, en houden, tussen de familie en de patiënt, hebben ze eens in de maand een arts van Apeldoorn zitting laten houden in Amsterdam; dat was zeker vanaf het eind van de eerste wereldoorlog, maar het kan ook nog eerder geweest zijn. Dan werden de problemen besproken: hoe gaat het met hem, maar ook – als hij ontslagen was –: hoe gaat het nu thuis?

Dat was eigenlijk weinig systematisch, en voor een kleine groep. Maar toen heeft Donkersloot, een van de artsen van Pameijer, dat op grote schaal in Rotterdam gedaan. Eigenlijk helemaal volgens het Duitse schema: eerst het overleg over het ontslag, de zaak bekijken of het kan, en dan blijven kijken hoe het gaat en eventueel weer ingrijpen als het misgaat.

Toen kwam Amsterdam, dat ook zeer omhoog zat met z'n duiten. U moet bedenken dat die verpleegkosten, krachtens de Armenwet, door de gemeente betaald moesten worden. Elk jaar kwamen er zowat honderd Amsterdamse inrichtingspatiënten bij, in Nederland, dus de gemeente zag met schrik die kosten omhooggaan. Toen hebben ze in 1926 een geweldige commissie opgezet; die heeft vier jaar vergaderd en is toen tot het resultaat gekomen dat er een vent moest komen die controle op die opnamen had en eventueel de ontslagen bevorderde. En dat werd ik."

Wiens idee was dat?

"Dat was van Heijermans, de directeur van de GGD. Die zat ook in die commis-

sie, zat zelfs voor, en dat was de conclusie van de commissie: dit zal gedaan moeten worden door een volle ambtenaar. Het was eigenlijk een rotodracht, en je kunt begrijpen dat er flink spektakel was over die man die in Amsterdam moest komen; het was kritiek op Meijers en zo.

Voordat ik naar Endegeest was gegaan; had ik al kennisgemaakt met Heijermans. Ik had gevraagd of hij me gebruiken kon, maar hij had toen geen plaats. Bouman kende me natuurlijk goed, en Heijermans en Bouman waren erg goed met elkaar, dus ik denk dat die toen tegen elkaar gezegd hebben: zullen we kijken of Querido dat doen wil. En ik wou erg graag naar Amsterdam terug, dus ik was overgelukkig."

Wanneer bent u precies begonnen?

"Op 1 juni 1931. Die datum herinner ik me nog goed."

Waar werkte u?

"In het gebouw van de GGD, op de Achtergracht."

Daar stond een kantoortje klaar.

"Ja, Meijers had daar een kamer. Ik kreeg geen eigen kamer, want hij zou gauw weggaan. Ik moest bij Meijers zitten.

Hij hield 's ochtends spreekuur. Dan kwamen de briefjes van de huisartsen en van enkele specialisten, om een opname te vragen, en dan sprak hij even met de patiënt, als die meekwam, en dan zette hij een fraaie paraaf en dan was de zaak in orde. En als de patiënt niet kon komen, dan vroeg hij aan de familie hoe het was, en dan deed hij verder niks.

In het begin heb ik zo wel eens een schuchtere opmerking gemaakt: zou ik niet eens even naar die man kunnen gaan kijken? En toen zei Meijers: ach waarom, dacht je soms dat hij daar beter van wordt? Ik hoor het hem nog zeggen. Hij geloofde: als je een patiënt was, was je een patiënt, en daarmee uit. Het was een man met een grote sociale instelling, maar hij vond dit niet het meest interessante deel van zijn werk; hij bemoeide zich speciaal met de psychopaten. Bovendien was hij in de zestig, en dan raak je zo langzamerhand ook vast in een rails. Dat had die commissie ook heel beleefd uitgesproken – niet dat Meijers te kort schoot, maar dat wat hij deed niet voldoende was.

Nou, Meijers zat er nog anderhalf jaar; ik kon me daar inwerken, en toen ben ik begonnen. We hadden 3000 mensen in inrichtingen, en er was niks van ze bekend behalve de naam en de leeftijd. Toen heb ik een inventaris gemaakt. Ik ben naar al die gestichten gegaan, heb al die mensen gezien en heb korte aantekeningen gemaakt. Toen wist ik tenslotte wat het was, en toen heb ik gerapporteerd."

Gestichten

Wat voor herinneringen hebt u aan die rondgang?

"Het was ontzettend hard werken, in anderhalf jaar tijd. Die aantekeningen liggen misschien nog wel op de dienst."

U hebt dus 3000 mensen gesproken, in inrichtingen.

"Ja. Er waren toen ongeveer 30.000 gestichtspatiënten. Maar het grote verschil met Rotterdam was dat ik niet één, maar met veertig stichtingen te maken had; die 3000 Amsterdammers zaten overal.

Santpoort was de grootste. Dan had je nog Den Dolder en Zutphen als neutrale; Sancta Maria, St. Willibrordus en St. Bavo als drie grote katholieke boven de rivieren; onder de rivieren nog een hele schep kleine katholieke; en dan vrij veel christelijke. Dan moet je er natuurlijk een aantal zwakzinnigeninrichtingen bij optellen, en dan waren er nog de maatschappelijk ongeschikten, zoals we ze toen noemden: ouwe debielen en andere gebrekkige mensen. Ik ben in alle veertig de gestichten geweest.

Eerst ging ik de directies vertellen wat ik kwam doen, en of ik alsjeblieft de patiënten mocht zien. Dat werd niet altijd even vrolijk ontvangen; er was een geweldig wantrouwen. Het was een soort controle, en dat konden ze natuurlijk helemaal niet verdragen. Ik kwam bijvoorbeeld in Zutphen, en daar zat een vrij ouwe heer als directeur – ik was een jongetje. Komt u binnen, zei hij, je krijgt een kopje koffie; je blijft toch zeker lunchen kerel, blijf je soms eten ook? Nee, zei ik, ik hoop voor die tijd klaar te zijn. 'Nou, u kunt hier gerust blijven eten, en u kunt hier blijven slapen' – ik zei: nee, dat is toch niet nodig. Hij zegt: 'Je kunt doen wat je wil, maar je krijgt geen patiënt te zien. Wat heb jij met die patiënten te maken? Het zijn mijn patiënten.'

Het idee van een controle van een betalende instantie, dat kon hij niet verdragen. Nou, toen moest ik natuurlijk geweldig lijmen en kletsen. Ik zei: hoor eens even, zo kunnen we niet werken – een heel verhaal afgestoken, dat het zijn eigen gesticht ook ten goede zou komen, 'vind jij het zo leuk om elke dag tegen dezelfde kop aan te kijken', zo op die manier. Maar het was van zijn kant heel simpel en rechtlijnig geredeneerd: alle gemeentes zaten toen op zwart zaad, en die willen de kosten drukken, en nu kijken ze wat ze er hier uit kunnen slepen. En dat zal me, dacht hij, natuurlijk de patiënten kosten waar ik het meest aan heb in dit hele bedrijf – de mensen die meedoen aan de arbeidstherapie, die niet moeilijk zijn, die niet geïsoleerd hoeven te worden. Dat was de achtergrond.

Er waren er ook waar ik erg prettig werd ontvangen en medewerking kreeg, maar dat was lang niet altijd het geval. 'Je krijgt geen patiënt te zien' was één – een ander was nog veel verrassender. Die zei: moet je de patiënten eigenlijk zien? Ik zei: ik vind het eigenlijk wel. Nou, zei hij, wat mij betreft kun je een

kar met stro krijgen en ze allemaal meenemen. Die wilde het absurde van de zaak voorstellen.

Ik heb hartelijk zitten lachen; een reuze mop. Maar ik heb de patiënten wel gezien. Jazeker, overal. Kijk, ik zorgde natuurlijk wel dat ik de dreigementen die ik had tot het allerlaatste bewaarde, en ze dan nog heel vriendelijk produceerde – maar dan zei ik dus: ja, als ik met deze boodschap terugga, dan begrijp je wel dat je geen patiënt meer van Amsterdam krijgt. Daar kan ik toch niet mee terugkomen? Dat was het laatste dat je zeggen kon, daar kwam ik niet direct mee, maar dat maakte zeker indruk.

Toen die hele inventaris klaar was, was mijn conclusie: er zit er geen een die niet gek is, die ten onrechte in een gesticht zit. Ze zitten er allemaal met een goeie psychiatrische reden. Maar tien procent kan er uit, als de sociale omstandigheden het toelaten. Dat was nogal wat, om mee te beginnen.”

Herinnert u zich nog gezichten?

”Die 3000 gezichten kon ik natuurlijk niet onthouden, vandaar dat ik aantekeningen ben gaan maken. Krampachtig bijna, om te zorgen dat het vastlag.”

Raakte u ervan onder de indruk?

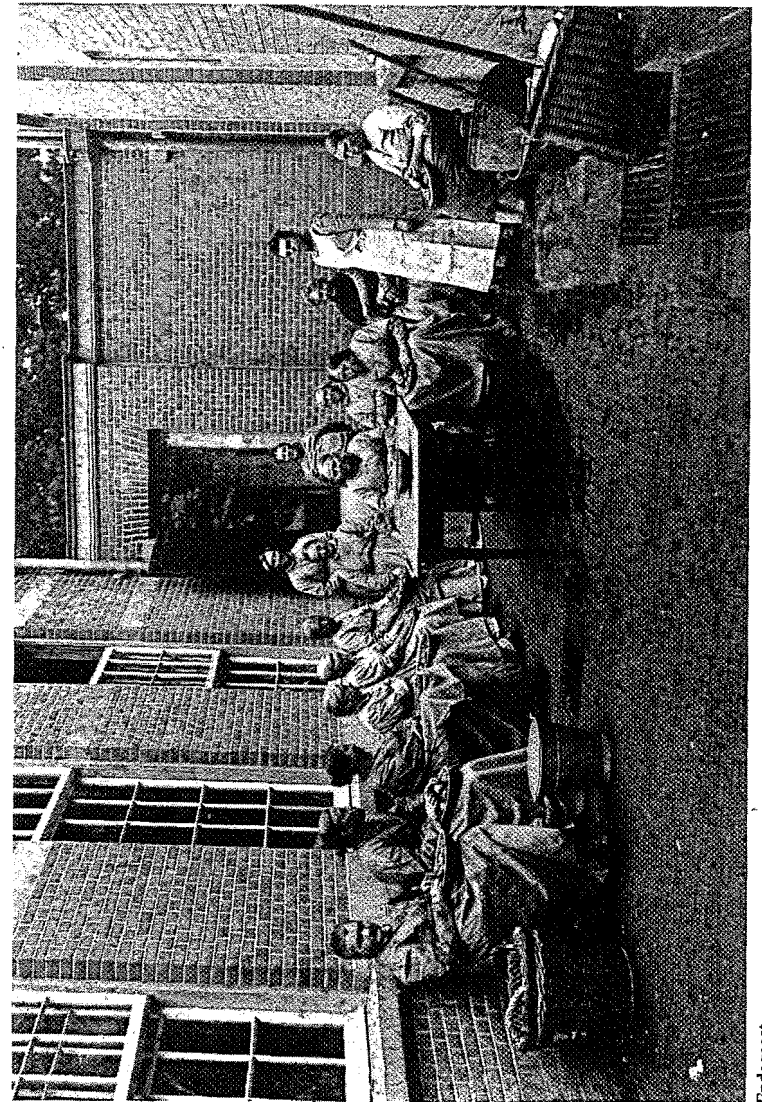
”Ik had zelf vier-en-een-half jaar op Endegeest gezeten, en dat was een van de slechtste toen, dus ik was wel wat gewend. Als je dat had meegemaakt, beschouwde je de rest toch min of meer als vanzelfsprekend. Wat ik deed was eigenlijk een soort fotograferen: heel professioneel, eenvoudig neerleggen wat ik zag.”

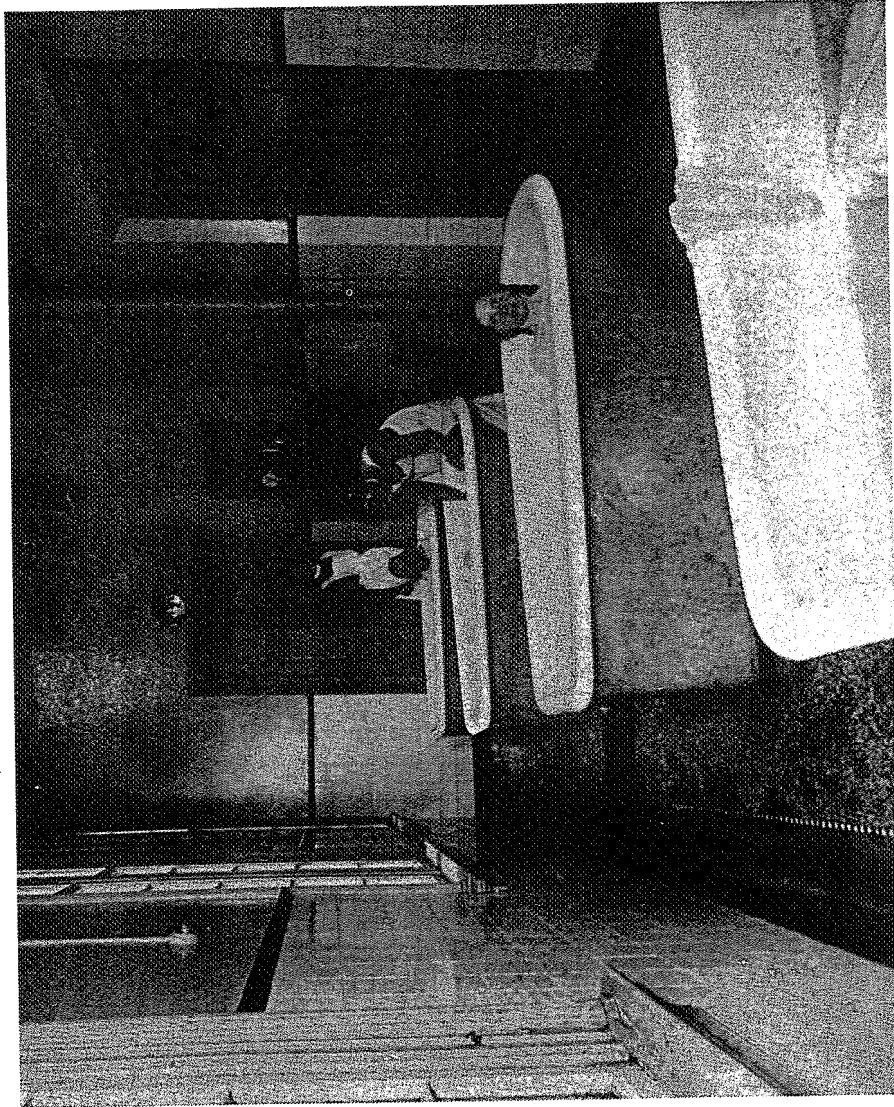
Waar sprak u de mensen, in een kamertje?

”Ja, voor zover ze niet bedlegerig waren, wel allemaal apart. In het algemeen was er niet de minste privacy; die is er trouwens geloof ik nog niet, hè. Het was een heel groot voorrecht van heel enkele patiënten, die dan dikwijls ook in de administratie van het gesticht werkten, om een apart kamertje te hebben. Maar verder was er dus geen spoor van privacy; grote zalen, met veertig mensen.

Het eten dat ze kregen was vaak gewoonweg slecht. Endegeest had soms erwten die zo oud waren dat ze niet meer gaar te krijgen waren. En die mensen hadden allemaal gestichtskleding aan. Af en toe versierd, als uitvloeisel van hun wanen – als iemand keizer was, droeg hij een manteltje met papieren sterren erop, dat werd wel getolereerd. Maar het was allemaal van die gore gestichtskleding: pakken die geen kleur meer hadden omdat ze zoveel gewassen waren, slecht zittend, gelapt; van die versleten en verschoten pakken met een grote, nieuwe blauwe lap erop.

De meeste mensen waren echt uitgebluste gestichtsgevallen. Dat betekent dat je eigenlijk geen diagnose meer kunt stellen, en dat het gesprek ook uiter-

(foto H. Jonker)

Endegeest, 1907

mate moeizaam is: dat je geen antwoord krijgt. Daarnaast was er een aantal waar je behoorlijk mee kon praten, die ook in het gestichtsbedrijf meewerkten. Maar ja, als je dan vroeg: hoe is het verder, hoe is het thuis, heb je nog een thuis... Er waren mensen die twintig jaar in het gesticht hadden gezeten, dan hoefde je niks meer te vragen.

Dat werd allemaal opgetekend, en daarna heb ik veel contact met die families gehad, voor zover die er nog waren. Dat viel me in het algemeen ook niet mee – dat ze je uitlechten, 'maar die man is toch helemaal gek, die wil ik niet meer thuis hebben', als de vrouw al lang een ander had, en het omgekeerde natuurlijk. Ik wil niet zeggen dat dat regel was, maar het was toch zeker een kleine helft.'

Je hoort altijd dat bij de introductie van de psychofarmaca de hele aanblik van inrichtingen volstrekt veranderd is. Hoe was de aanblik toen? Was er veel onrust?

''Ja, dat is zo. Ze hadden ze natuurlijk wel gescheiden, wat ze nu ook weer doen – je had de rustige en de onrustige afdeling. En ik verzeker u: die onrustige afdelingen, dat was een spookachtige boel.

Stel je voor: een zaal met, laten we zeggen, twintig patiënten, en één broeder of zuster. Die mensen gaan hun eigen gang; er is niemand die zich met ze bemoeit. Een aantal zijn katatoon, die zitten stil. Een aantal zijn onzindelijk, die staan tegen de muur met een dweiltje onder zich. Er is een ander die zit te hallucineren; die schreeuwt tegen zijn hallucinaties, en die schreeuwt hard. Een ander maakt een geweldig spektakel met zijn vuisten op tafel – niemand trekt er zich iets van aan. Er wordt een onzindelijke man naar de wc gebracht en weer teruggebracht, en hij krijgt een schone onderbroek aan. Er komt op een bepaald moment een vechtpartij: zomaar ineens ontploft een vent die gevoelshallucinaties krijgt, dus die grijpt ineens die andere man. De broeder blaast op zijn fluitje, en dan komen er twee binnenstormen; met z'n drieën pakken ze die vent en douwen hem in een cel. Dat is dan het bezinksel dat je in elke afdeling had.''

Dat was toen een normaal beeld.

''Een volkomen normaal beeld. Meestal was er in die onrustige afdeling minstens één cellengang, waaruit je de vreselijkste geluiden hoorde. 's Ochtends moest de hele boel worden schoongemaakt, en dan had je een scène dat het personeel, drie of vier man of vrouw, achter een matras de cel in holde en de patiënt in een hoek drukte. Dan spotten ze de cel, die onder de faeces en braaksel en weet ik wat zat, schoon, dan hielden ze de patiënt vast en maakten die schoon, en dan, rennende, er weer uit.

Dit soort scène maakte je op bezoek een enkele keer mee, maar op Endegeest, waar je elke dag kwam, was dat inderdaad heel gewoon. Een hopeloze

toestand, ja. Volslagen.

En dan had je de spanlakens: de patiënt onder een laken, gespannen in een zwaar linnen, zeildoeken geval. De permanente baden waren er een beetje uit, maar nog niet helemaal. Dat was dus een aparte kamer, waar vier of zes badkuipen in waren; daar stroomde permanent water door, en dan zat de patiënt onder een houten deksel, alleen de kop eruit. Nou, dat was een godsherre, dat gálmd in die badkamer, die mensen die daar maar lagen, vier achter mekaar. Het was prachtig voor de onzindelijkheid en prachtig voor het doorliggen, maar het was verschrikkelijk.”

Waar was het eigenlijk voor bedoeld?

”Men beweerde dat ze kalm werden van die baden, maar dat is natuurlijk absoluut niet waar. Ze wonden mekaar op, ze lagen mekaar uit te schelden, ze hadden niks anders te doen. Vreselijk. Werkelijk een *grand guignol* vertoning, die koppen die zo boven dat hout uitkwamen. En soms gebeurden er ongelukken, dan liet die installatie te veel warm water door en dan kregen de mensen brandwonden, maar ze schreeuwden toch al. Dan werd het te laat gemerkt. Afschuwelijk.”

Toch liep u daar doorheen alsof het min of meer normaal was.

”Ja, absoluut. Dat kun je je alleen voorstellen als je de hele situatie indentkt. Als het vanzelfsprekend is.

Op Endegeest kwam ik als jongen van 26 jaar, net een paar maanden klaar; ik kreeg een hoofdzuster die mijn moeder kon zijn. Dus als ik zei: waarom ligt die juffrouw nou onder het laken, dan zei ze: 'Ja dokter, u hebt er geen idee van wat een vieze dingen ze doet als we haar handen loslaten, daar hebt u geen idee van.' Dat was wel duidelijk: ze onaneerde natuurlijk, en dat vond die hoofdzuster verschrikkelijk. Maar dan hield je toch je mond?

De tweede dag dat ik er kwam, kom ik op een zaal van ouwe mensen; er zit een opoetje op een versierde stoel en ik zeg: hee, is opoe jarig vandaag? Nee dokter, vandaag 25 jaar in het gesticht! Dat soort dingen maakte je voortdurend mee.

Wat wel ontzaglijk veel goed gedaan heeft, is de arbeidstherapie. Daar is men in '22, '23 mee begonnen in Santpoort; Van der Scheer heeft het toen ingevoerd, en Kraus heeft het later heel mooi op poten gezet. De mensen werden toen beloond voor het werk, en eigenlijk helemaal opgevoed voor een kunstmatige maatschappij die veel toleranter was dan de andere maatschappij; ze kregen daar ook onmiddellijk de voordelen van.

Ik zal u daar één ding van vertellen, van een tijd later. In 1949 bestond Santpoort honderd jaar; er zijn toen grote feesten geweest, de patiënten hebben het gesticht een amfitheater aangeboden, dat er nog altijd is. Bij de feestelijkhe-

den hoorde ook een voorstelling van de patiënten. Ik was toen al directeur openbare gezondheidszorg, en ik zat daar met de wethouder; die man moest ook een beetje worden bijgebracht wat geesteszieken waren.

Nou, de voorstelling begon. Je zag een gezellig prieeltje en daar zaten heren met bakkebaarden, hoge hoeden op, en met lange pijpen. Dat was het eerste bestuur van Meerenberg; dat had net vergaderd en zat een glas wijn te drinken. Toen klinkt er ineens tromgeroffel op de achtergrond. Wat is dat?, zegt iemand. Ja, zegt een ander, dat is een nieuw idee van onze directeur, die laat die mensen lichaams oefeningen doen – ze zullen hier dadelijk wel langskomen. En toen komt daar een optocht, zeg! Mensen in ouwe gestichtspakken, de een gebarend, de ander grimasserend... We zaten elkaar aan te kijken: zou Kraus altijd een afdeling voor ons weggehouden hebben? Maar dat waren de gekken, die de gekken speelde! Wat een prestatie, hè.

Ik moest mijn wethouder zeggen: die mensen spélen dit. Ach, zei hij, dat is toch niet waar, kijk die nou eens! Ik zei: wacht u maar tot u hem straks ziet wanneer het afgelopen is. En toen recipieerden ze. Het was schitterend, ge-woon.

De resultaten van die arbeidstherapie heb ik in Santpoort, Den Dolder en later ook op andere plaatsen gezien. Ik wíst dus dat die mensen anders hadden kunnen zijn. Dat heeft mij voor het eerst het idee gegeven dat, ook bij de symptomatologie, de omgeving zo'n grote rol speelt.”

Huisbezoek

”Meijers vond het helemaal niet prettig dat ik bij de GGD kwam, want dat was eigenlijk een kritiek op hem. Dus het was ook wel verstandig van me, al zeg ik het zelf, om eerst een jaar naar die mensen in de gestichten te gaan kijken, want ik zou in Amsterdam toch geen voet aan de grond gekregen hebben. Meijers zei dat huisbezoek niet nodig was, dus kon ik natuurlijk niet gaan; van zijn patiënten moest ik afblijven.

Pas na '32 zag ik de mensen in hun eigen omgeving. En toen had je *the proof of the pudding*: als het je lukte om de omstandigheden van die mensen aan te passen aan hun bijzondere eisen, voor zover de maatschappij dat toelatte, dan gebeurde er verder niks. Dan kon die man in de maatschappij blijven.

Ik wou het aantal opnamen beperken, dus ik ben begonnen systematisch naar de mensen te gaan waar opname voor gevraagd werd. Dat waren voor een groot gedeelte kersverse gevallen. Dan zag je zo iemand thuis en je hoorde het verhaal afrollen en, ja, dan was je dus veel meer gefascineerd door de vraag: hoe zijn de betrekkingen, dan dat je dacht: wat hééft die vent. Het meeste dat je krijgt zijn reactieve dingen, en dan was dus direct mijn streven: die moet ik er buiten houden, die moeten niet opgenomen worden.”

Wat noemt u reactief?

''Laat ik zeggen: geen diepere stoornis, maar in de eerste plaats een gestoorde relatie. Een huwelijk dat op een bepaald moment slecht zit. Als dat op de Apollolaan gebeurt dan ga je naar de psychiater toe, vroeger naar een advocaat, maar als dat in de Jordaan gebeurt dan loopt de buurvrouw gillend naar de politie toe. En dan ga je daar zitten en dan krijg je een heel verhaal, en dan zeg je: dat kan op een andere manier geregeld worden. Geen opname, vooral geen opname.

Het was wel een heel bijzondere constellatie waarin ik kwam. In de eerste plaats had je die crisis, die duizenden mensen van de ene dag op de andere in onmiddellijke levensnood bracht. Dat kan je je niet meer voorstellen hoe dat was – ineens, pats, alles weg; dat gaf op zichzelf al hevige reacties. Ik zag zoveel van dit soort dingen, en verder de onderlaag van wat er in die stad allemaal gebeurde, wat je zag op de politiebureaus en in de volkswijken... Je zou dat nu een maatschappij-kritische instelling noemen, toen noemde je het de nauwere en wijdere omgeving. Je zag dat je er geen donder mee opschoot om die man of die vrouw eruit te halen en te isoleren: die werd dan toch niet beter.''

Dat is eigenlijk wat in de deviantie-literatuur van de jaren '60 het zondebok-idee is, de scapegoat.

''Precies. Ik noemde het het muizegat. Als iemand opgenomen werd in zo'n conflict, dan had hij het muizegat gevonden waarin hij verdwijnen kon en zijn conflicten kon ontvluchten. En als hij dat eenmaal gevonden had, dan lukte het niet meer om daarvan terug te komen. Zijn omgeving had hem uitgestoten, dat is één, maar het andere was dat hij het zelf niet meer verdragen kon.''

En dacht: wegwezen.

''Ja, wegwezen. Dat was heel duidelijk. Ik had later het meeste contact met Santpoort, omdat daar de meeste patiënten zaten en omdat ik met Kraus ontzettend fijn samenwerkte. Zo eens in de zes weken kwam ik bij hem, en dan gingen we de patiënten na en dan zei hij: ik geloof dat die en die toch wel weg kan. Die werd dan binnengehaald; meestal kenden ze me al, 'o dokter, bent u daar weer'. Ja, zeg ik, ik kom er eens over praten of je misschien naar huis kan. En dan waren er een heleboel mensen die zeiden: ik denk er niet over, ik wil niet. Waarop Kraus zei: 'Wil je hier niet weg? Dan ben je gek!' Dat is *Catch 22*, hè. Maar dan zei ik ook: nee, dat moet ik niet hebben – iemand die begint met 'ja maar', die moet ik niet hebben.''

Toen hebt u een aantal jaren heel veel in Amsterdam rondgereden.

''Ja, toen kon je nog met een auto rijden. Het was zo: 's ochtends had ik spreekuur, 's middags ging ik op bezoek. Dan verzette je 's ochtends zo'n dertig

mensen, en nog twintig op bezoek. En dan nog 's avonds en 's nachts.''

Waar kwam u terecht in Amsterdam?

''Overal, maar natuurlijk speciaal in de volksbuurten. De Dapperbuurt; over het ij, dat was toen ook een grote volksbuurt; de Jordaan natuurlijk. De Kinkerbuurt; de Pijp; de Van Lennepbuurt; de Staatsliedenbuurt. En dan de Jodenbuurt natuurlijk, ontzaglijk veel emotionele uitbarstingen. Ik kwam weinig in Zuid, heel weinig in Nieuw-Zuid. Dat waren de welgestelde mensen, dus daar kwam ik als het heel, heel erg was: een enkele morfinistische dokter bijvoorbeeld, maar dat was een grote uitzondering.

In hotels nogal veel, buitenlanders; dat is heel typisch, mensen die al psychotisch zijn voor ze met vakantie gaan. Er waren ook veel Chinezen en Indonesiërs, wat altijd zijn eigen problemen gaf. Schepen – heel avontuurlijk, heel avontuurlijk. Wel duizend gekke verhalen ook. Als ik daarover begin... dat is zo fascinerend en zo bónt wat er zich in een grote stad allemaal afspeelt.

Het liefst zat ik alleen, maar dat was überhaupt niet te doen, omdat ik voor ieder geval gewaarschuwd wilde worden. Toen heb ik er dus al heel gauw – Heijermans was wat dat betreft erg goed – een tweede man bijgekregen; toen was het tenminste om de avond, en om het weekend. En o ja, toen kreeg ik de assistenten van Bouman erbij. Die kregen stages van minstens een half jaar, dus toen waren we al met z'n drieën of vieren – toen was het te doen. Die collega en ik waren de oudsten, wij bleven dan in de zogenaamde achterhand; de jonge mensen moesten er op uit, die moesten je opbellen en dan gaf je telefonisch je mening. Bij hele moeilijke situaties ging je er dan soms toch zelf naartoe.

Ik heb me bij de mensen nooit vreemd gevoeld, helemaal niet zelfs. Ik ben zelf op de Binnen-Amstel geboren, in het hartje van de stad, en ik heb dat allemaal van het begin af meegemaakt; het Rembrandtplein was er vlak achter, het was het laatste stukje, vlakbij de Munt, waar nu Loe Lap is – daar ben ik geboren. Dus ik kende de stad door en door, en kon de accenten van de mensen onderscheiden.

Bang ben ik nooit geweest. Er waren wel gespannen situaties, maar daar krijg je ook een routine in. Ik ben klein, dat ben ik altijd geweest, en je moet bijvoorbeeld altijd gaan zitten, hè: een zittende man krijgt veel minder gauw een klap dan een staande. Juist op de politiebureaus kwamen de agenten soms tot geweld, uit angst natuurlijk; als je ze dan liet zien dat er niets aan de hand was, schaamden ze zich dood. Ik probeerde ook bijna altijd om het alleen te doen. Dat lukte niet altijd, soms was het ook niet verantwoord, maar dan waren er uitstekende broeders van de dienst, waar je graag mee ging. Dat was wel eens nodig, maar ach... dat gevaar van geesteszieken in Nederland is natuurlijk allemaal onzin. Toen ik gemobiliseerd was, in '39, heeft mijn vrouw, die ook psychiater was, negen maanden voor me waargenomen. Precies hetzelfde werk. 's Nachts naar de Bloedsteeg bij de Nieuwmarkt, en dat soort dingen.

Een enkele keer heb ik wel eens een echte spannende boel gehad; dat was dan niet prettig. Bijvoorbeeld dat de patiënt in een andere kamer zat, en dat de vrouw – een bleek gezicht, helemaal gespannen – zei: 'Dokter, dokter, hij heeft een revolver in zijn zak!' Dan kwam ik binnen bij die man en dan zei ik: 'Ze zeggen dat u een revolver heeft. Ik vind het erg naar om met u te praten met dat ding in uw zak. Is dat zo?' Nou, dat was dan zo ontwapenend – verdomd, dan komt die revolver eruit. Ik zeg: laten we hem daar maar neerleggen, hè.

Ik wist van dat ding dan niet of het op scherp stond of niet: Dan ging ik naar het politiebureau; zo, met die revolver op mijn hand. Vlóóg daar iedereen overeind! Ik zeg: 'Willen jullie dat ding even afnemen, ik kan er niet mee omgaan.' Zo leerde de politie ook om zich niet zo op te winden, en je niet te gauw te roepen."

Binnenstad

Hield u van Amsterdam?

"Ja, ontzettend. Nu niet meer hoor, maar toen wel."

Nu niet meer.

"Die stad is me praktisch vreemd geworden, hè. Ik vind het verschrikkelijk nu, ik ga ook heel weinig naar de binnenstad. Je hebt hier in Zuid zo je dorpje, maar dat is ook niet zo erg aantrekkelijk hoor... Nee, ik ga binnenkort een paar maanden naar Frankrijk toe, en dat is eenvoudig een verlossing."

Komt u er nog wel eens, in de binnenstad?

"Bijna niet. Het trekt me helemaal niet meer aan. Alles is verpest door het blik ook. Het is zo geschónden, op het ogenblik.

Ik ben nu hertrouwd, en mijn vrouw is geen Amsterdamse; ik heb laatst nog eens even met haar rondgereden langs al die stukken die hebben geleden van de metro. Je weet gewoon niet wat je zít, hè. Het is verschrikkelijk."

Niet meer te herkennen, waarschijnlijk.

"Wat er ooit geweest is weet ik nog wel, maar het is al moeilijk te reconstrueren. Het enige wat ik nog wel doe is dat ik wel eens naar het Historisch Museum ga; dan kom je inderdaad even in de binnenstad. Dat is een mooi plekje."

Hield u ook van die hele warwinkel die Amsterdam was? Al die mensen erin?

"Nou, mensenmenigten in het algemeen vind ik niet prettig."

Ik bedoel die individuen erin.

"O ja – de types. Ja! Ja, en vooral als je ze een beetje kent, hè. Want dat was

soms verrassend, wat er nog achter dat geveltje vandaan kwam. Het zag er zo goed en zo zindelijk en zo aardig uit, en soms was het eenvoudig afgrijselijk!"

Dacht u nooit eens: daar wil ik eigenlijk niks mee te maken hebben, dat vind ik eigenlijk...

"Het is me te akelig?"

Nee, dat niet, maar: ik vind het niet interessant, of niet leuk.

"Nee, 'interessant' mag je natuurlijk nooit zeggen. Er waren er wel bij waarvan je zei: deze man parasiteert op zijn eigen zwakheden, en dat wil ik niet. Daar doe ik niet aan mee."

Maar u had altijd wel een soort sympathie voor die mensen.

"Ja. Ik geloof het wel, ja. En soms heel sterk, hè. Ik had bijvoorbeeld, dat was een ontzaglijk voorrecht, een potje van f 1500,- waar ik om zo te zeggen op voorhand over mocht beschikken. Nou, dat was iets wat in het hele gemeentebestel niet voor kon komen – dat je iets uitgaf en daar achteraf een kladje over schreef waar een paraaf van de directeur op moest. Maar daar kon je zó ongelofelijk veel mee doen!

In die crisistijd zaten de mensen dikwijls werkelijk inééns afgesneden, hè. Twee weken huurschuld? Het huis uit! Daar werd je dan geroepen omdat die vrouw een zelfmoordpoging had gedaan, misschien het gas had opengezet, en dan kwam je daar om twee uur 's nachts. Twee kleine kinderen, een huilende moeder, en je hoort het hele verhaal: man weggelopen, stuurt geen geld meer, ze had niets meer en hier is het briefje van de huisbaas. Dan moet je een tientje op tafel kunnen leggen! Je kúnt niet zeggen: kom morgen maar eens bij me, dan zullen we er verder over praten. Nee, dan leg je een tientje op tafel. En dat kon ik doen. En dat deed je natuurlijk niet uit een soort sentimenteel medelijden – je gaf dat, daar heb ik vreselijk op gehamerd, als *therapie*, als *medicijn*.

Je had toen wel van die Drentse turfschippers; doodarme lui, die met tien kinderen in een hok op zo'n turfschip leefden. Die kwamen uit Drenthe, de Zuiderzee over – meestal als sleep, want eigen kracht hadden ze niet. Nou, als die geen geld hadden om dat schip te repareren, dan zorgden ze dat het in Amsterdam zonk: in Amsterdam werd je eerder geholpen met de sociale voorzieningen dan in een kleine gemeente. Dan moesten ze hier ergens in een hok gaan zitten, vijf hoog in de Pijp, en dan kwamen ze in de werkeloosheidsregeling en mochten niet werken.

Een van die mannen had, voor Sinterklaas, een handeltje opgezet om wat voor zijn kinderen te verdienen. Hij was er ingelopen, en als je extra verdiensten had en je had ze niet opgegeven, dan werd een week de steun ingehouden. Dat moet je je voorstellen, met twaalf mensen! Toen kreeg ik zo de pest in, dat ik

van die f 1500,- die man een Sinterklaaspakket heb gestuurd. Ja, zomaar! Ik herinner het me omdat het een hele grote uitzondering was, dat werkelijk even je sentimenten de overhand kregen. Maar ik voelde dat als zo'n onrechtvaardigheid, zoiets onmenselijks... Nee, ik heb ontzettend geprofiteerd van het feit dat ik dat doen kon."

En dat potje werd steeds aangevuld.

"Dat potje was f 1500,- per jaar, en dat was toen toch min of meer een kapitaaltje; het ging met bedragen van een tientje, vijftien gulden. Het briefje ging naar Heijermans, die zette er een krul op en dan was het goed. Een enkele keer, want Heijermans was een hele consciëntieuze directeur, vroeg hij wel eens: wat was dat, Querido? Nou, en dan vertelde je dat. Ik kon het altijd verantwoorden."

Zeeburgerdorp

Toen bent u ook in het Zeeburgerdorp terechtgekomen.

"Ja, dat was vrij in het begin; ik denk in '33. Meijers zei toen tegen mij - want die wou me natuurlijk ook graag aan het werk hebben, als het hem maar niet hinderde -: je moet eens naar het Zeeburgerdorp gaan kijken, dat is echt iets voor jou. Tja, wat hij daarmee bedoelde... Het was een onoplosbaar raadsel; er zaten nogal wat gestoorde mensen, iedereen was een berucht geval en zo. Nou, ik kwam er veel, ik had daar mensen zitten, dus dat heb ik toen gedaan en toen heb ik dat boekje geschreven. En dat had eigenlijk al een vrij sterke sociale tendens.

Het Zeeburgerdorp was een mislukte poging; heel goed bedoeld, maar het had niet gewerkt. Het was maar klein. Het waren geloof ik twintig gezinnen of zo; later is het Asterdorp er bijgekomen, aan de overkant van het IJ, maar alles samen was het niet meer dan vijftig gezinnen. Maar de mensen kwamen er nooit meer vandaan, hè, omdat er geen andere oplossing was... Het was een blok aan het been: iedereen wou er af, en het kon niet. Pas na de oorlog is het gelukt om die zaak op te lossen. De Duitsers hadden het met de grond gelijk gemaakt, omdat ze daar schootveld moesten hebben. En de oplossing voor de onmaatschappelijke gezinnen is toen geweest om ze, letterlijk, op te lossen, te 'verdünnen'."

Hoe zag dat dorp eruit, en wat trof u daar aan?

"Ik meen dat het in '26 gebouwd is, of misschien nog iets eerder. Wel op een ideale plaats: je had het abattoir, en daarnaast het lozingskanaal waardoor de hele vuiligheid van Amsterdam naar het IJsselmeer ging. Daarin steekt een landtong uit, en op die landtong hebben ze het gebouwd. Zodat je het kon

afsluiten. Er stond een hek voor; dat kon dicht, maar dat hebben ze nooit gedaan. Dus de mensen zaten daar in het lozingskanaal, met uitzicht op het abattoir; echt een poëtische omgeving. Maar ja, er kwam niks van terecht.

Het was een straatje op die landtong. Betonnen huisjes, dus niet erg *engageant*, met een paar kamers; die mensen waren in het algemeen werkeloos. Er was een centraal washok met droogcoulissen, erg mooi - dus mensen die weinig kleren hadden konden toch hun was doen, die werd gauw droog. Daar was wel aan gedacht. En verder was er een maatschappelijk werkster van de woningdienst, die onder andere moest zorgen dat de huur op tafel kwam. Dat betekende dat ze aan het steunbureau moest vragen om de huur af te houden, want die mensen hadden allemaal steun, zonder uitzondering.

Als je daar kwam, had je zo het idee: ik kom in een kafferkraal. Dan liep iedereen uit, want er gebeurde wat, begrijp je wel. Zo langzamerhand wendden ze aan je, dat moest je natuurlijk ook eerst laten gebeuren.

De kamers waren in het algemeen ontzettend armoedig, kaal en naar. Uitgesproken vuil was het er niet; die kans kregen ze niet, want daar bemoeide die juffrouw zich dan mee. Maar het was een volkomen grauw en troosteloos bestaan, dat wel. Het waren de laatste resten van de 19de-eeuwse armoe, en die was toen nog zo algemeen verspreid dat niemand zich ook maar... het was een natuurlijk verschijnsel. Volkomen natuurlijk. Dus je kon er ook niks aan doen.

Toen ben ik bij die gezinnen gaan zitten, en heb al die verhalen gekregen."

46 gezinnen.

"O, ik dacht dat het er minder waren. Maar het was heel anders dan die rondgang door de gestichten. Dat was een momentopname van de patiënt: heel kort, diagnose, even het gedrag in een paar woorden geschetst - meer niet. Dit ging over het hele gezin, met de voorgeschiedenis, veel uitvoeriger. Zo kreeg je een beeld hoe die mensen allemaal op datzelfde punt gekomen waren, maar eigenlijk allemaal langs verschillende wegen. Dat was op zichzelf al heel merkwaardig."

Wat deden ze daar eigenlijk, die mensen?

"Niks. Tegen de muur hangen."

In dat straatje. Ze begonnen u natuurlijk wel te kennen.

"O ja, ze waren heel vriendelijk. Nooit een onvertogen woord gehoord."

Vonden ze het niet raar, zo'n pottekijker van een officiële instantie, die alles weten wou?

"Nou, dat was niet als een pottekijker. Zo voelden ze dat ook niet."

Ze hadden wel het gevoel dat u zich er echt voor interesseerde.

”Ach ja, dat wilden ze ook wel eens doen, als je dat nou allemaal weten wou.”

Hoe vertelden ze hun verhaal; een beetje laconiek?

”Soms wel, soms toch ook wel geëmotioneerd, enkelen – de vrouwen toch wel. De mannen meestal niet meer, eigenlijk. Maar er waren ook een paar zwaargestoorde vrouwelijke patiënten bij. En er was een enkele van zogenaamd goeie afkomst, die dan vervallen was.”

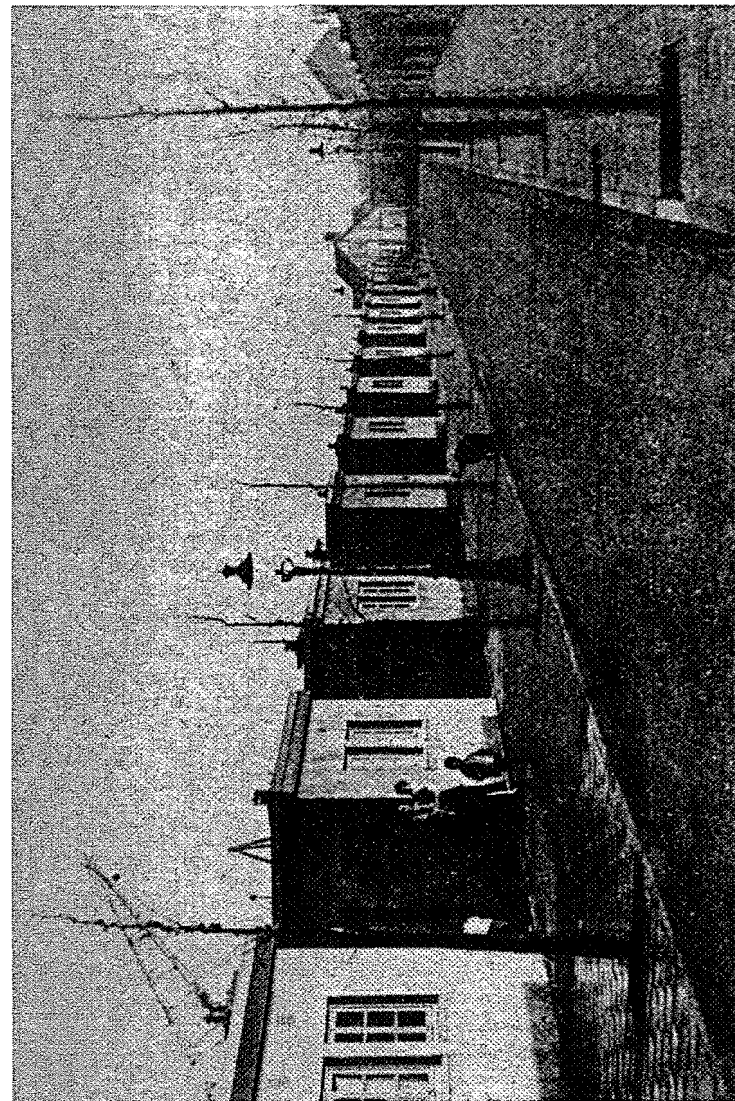
Het was een cumulatie van problemen.

”Ja, dat was ook de grote fout van dat dorp: dat die 'onmaatschappelijke gezinnen' daar geconcentreerd waren. Dat was de grote fout! Ze hadden verdund moeten worden; dan heb je natuurlijk wel de weerstand van de anderen te overwinnen, maar als je die dan mee kan krijgen, zoals tegenwoordig met die wijken, is het makkelijker. Nu was het inderdaad een soort reïncultuur van maatschappelijke ellende.

Dat boekje over het Zeeburgerdorp is een betoog om de geesteszieke in godsnaam ook als een produkt van zijn afstamming en zijn opvoeding te zien, en van zijn relaties. Het was gericht tegen die meneer die armoede eigenlijk als een soort erfelijke ziekte beschouwde – Leadbetter, die Engelsman. Die heeft de archieven van de armenmeesters nagezocht en kwam aldoor dezelfde namen tegen; daaruit trok hij de conclusie dat het erfelijk was. En ik zeg ergens: nee, Leadbetter is fout, want als je armoede erfelijk noemt kun je armeluislucht ook erfelijk noemen. Het kan best waar zijn dat je die namen steeds terugvindt, maar dat zit hem niet in de erfelijkheid. Het zit hem in het feit dat een kind dat in een dergelijke omgeving opgroeit een enorme kans heeft om ook deze kant op te gaan.

Kijk, het idee van een soort speciaal ras van arme, 'onmaatschappelijke' mensen is niet zó verbazingwekkend, want deze mensen reverteren allemaal tot eenzelfde fenotype. Wat ik zoëven beschreef: die grauwe, moedeloze, slappe mensen, die volkomen lusteloos en doelloos in de maatschappij... dat wordt een *type*, hè. Daar heb je er weer een! – voel je wel. Je kunt er zo makkelijk intrappen. Maar als je eenmaal dat soort erfelijkheid begint te accepteren, dan ben je nergens meer.

De goeie genetici, de werkelijk wetenschappelijke erfelijkheidsmensen, hebben altijd gezegd: het mensenras bestaat niet, dat is een term die je nooit voor mensen gebruiken kan. Maar we hadden hier in die tijd toch ook al symptomen van het nazisme, zij het een heel klein beetje. Ik weet nog wel dat Bongers, de criminoloog, een andere vent ongelofelijk zijn strot afbeet die dan met erfelijke theorieën kwam en zo. Dat zat er toen toch al in. En dan de bekende kletspraat van 'als we al deze mensen in leven houden, dan is het hele

Zeeburgerdorp, 1933

Querido in 1933

± 1930

ras in een mum van tijd naar de bliksem, want ze vermenigvuldigen zich maar en ze overwoekeren de anderen', enzovoorts. Dat werd wel gezegd, ja. Ook door artsen, ook door wetenschappelijke mensen. Maar die kregen dan van de anderen op hun kop – ik heb nooit anders meegemaakt dan dat dat een debat werd.

Je moet vooral bedenken dat ze hier nooit de praktische consequenties getrokken hebben. Dus géén sterilisatie. Ze hebben een poosje seksuele misdadigers gesteriliseerd, op eigen verzoek – het gaf geen donder, maar dat is tussen haakjes –, maar dat waren de enige sterilisaties die hier gedaan zijn. Het zuiver op genetische motieven steriliseren is hier eigenlijk nooit in de praktijk gebracht. Ik heb zelf wel zwakzinnige meisjes laten steriliseren, maar dat was omdat die kinderen elk ogenblik zwanger werden; je kon ze niet vrij laten lopen, want ze werden het slachtoffer van de eerste de beste man. Dus dan bepraatte ik dat met de ouders, en dan zei ik: het kind hoeft niet naar een inrichting, maar dan dát – wat willen jullie? Nou, een aantal liet dat dan maar doen. Maar dat was dus niet op genetische motieven, niet omdat je dacht dat er een verkeerde nakomelingschap kwam.

We hebben hier nooit de echte consequenties getrokken, ook niet in de wetten. Vandaar dat je nooit een echt, laat ik zeggen, féel debat kon krijgen. Het bleef theoretisch. Maar het zat al wel in de lucht."

Sociale dimensie

Hoe is er op dat boekje over het Zeeburgerdorp gereageerd?

"Nou, niet veel. Zoals die dingen gaan. Het was een monografietje, dat ik uitgegeven kreeg omdat mijn vader uitgever was, anders was dat nooit van z'n leven gebeurd. Het is grappig dat het nu nog wel eens gevraagd wordt, terwijl het toen echt latent gebleven is. Ik herinner me niet dat er ooit een bespreking over geweest is."

U hebt het 'een sociaal-psychiatrische studie' genoemd.

"Ja, dat was een brutaliteit van me. Dat was een woord dat toen nog niet bestond. Nee, ik denk het haast niet: ik geloof niet dat het woord in Duitsland gevallen is, want het was niks voor de Duitsers, en voor de Angelsaksen zeker niet.

Het valt je in, zo'n titel; ik vind het helemaal niet iets om trots op te zijn. Ik heb de hebbelijkheid dat ik altijd eerst een titel moet hebben voordat ik ergens aan begin. En ik werd dus in die Amsterdamse situatie met een dimensie geconfronteerd, letterlijk een *dimensie*, die ik niet kende en die ik ook niet kón kennen. Als arts ben je gewoon in twee dimensies, soms zelfs in één, te denken en te redeneren, niet: het somatische, en misschien nog een beetje het psychi-

sche. Hier komt ineens die derde dimensie, de sociale. Daar ging het om. In mijn intreerede heb ik dat woord later ook gebruikt, en gezegd: 'Er moet een nieuwe dimensie aan de geneeskunde worden toegevoegd: de sociale geneeskunde'.

Het was een nieuwe benaderingswijze, al waren natuurlijk andere mensen mij voorgegaan, in een andere context. Er is geen twijfel aan dat bij Pinel hetzelfde gebeurd is, en zo zijn er toch veel meer geweest. Schroeder van der Kolk bijvoorbeeld ook, zeker.

Op zo'n boekje werd nauwelijks gereageerd, maar ik heb natuurlijk groot succes gehad, mag ik zeggen, met mijn voor- en nazorg. Santpoort en Den Dolder werkten meteen mee, verder waren de meeste gestichtsdirecteuren in het begin wantrouwend en was de medewerking slecht. Maar toen het een paar jaar liep, heb ik al die gestichtsdirecteuren uitgenodigd; toen hebben we in een bus rondgereden en heb ik ze laten zien waar hun patiënten waren, en hoe het ze ging. Dat heeft een enorme indruk gemaakt.

Ze zagen ook dat de doorstroming in hun gesticht veel sneller werd, en dat vonden ze fijn. Nieuwe patiënten – dat was fijn. En patiënten die weer weggingen, die ze als hersteld of sterk verbeterd konden ontslaan... ik kreeg ze langzamerhand mee, en ik moest zelfs oppassen, want zij werden enthousiaster dan ik. Ik kreeg patiënten die ik niet gebruiken kon, die nog lang niet zover waren; in de laatste jaren was het eigenlijk regel dat ik moest tegenhouden. Dus ik heb werkelijk een groot succes gehad bij de gestichtsdirecteuren. Toen is het ook uitgebreid: andere gemeenten zijn het ook gaan doen, eerst de grote en langzamerhand de kleinere. En toen was het al bijna oorlog."

Had die nieuwe dimensie iets te maken met die geestelijke volksgezondheidsbeweging die langzamerhand begon op te komen, met dat congres in Washington bijvoorbeeld?

"Nee, ik dacht het niet. Ik heb dat later natuurlijk wel geanalyseerd; als je wat ouder wordt en je kijkt terug, dan ga je dat doen. Ik geloof dat het, als je iets wilt bereiken of je wilt een nieuw idee hebben, in de eerste plaats afhangt van de constellatie. Je kunt zoveel ideeën hebben als je wilt – als de constellatie niet gunstig is, dan groeien ze niet verder. Dat is misschien een mystieke gedachte, maar ik geloof dat dat zo gaat.

In mijn geval was een van de elementen de crisis zelf: alles wat voor het bestuur van Amsterdam op kostenbesparing leek, werd gesteund. Ik ben er in geslaagd om van '30 tot '39 het aantal geïnterneerden en geesteszieken constant te houden; dat groeide niet meer, dus op die manier kreeg ik prompt de wind mee.

In de tweede plaats heeft de aanwezigheid van Heijermans zeker grote invloed gehad. Die steunde en stimuleerde dat als directeur enorm. Hij was zelf

een geweldige energie-vulkaan, waar je ook geweldige herries mee kon krijgen, maar die waren alleen maar vruchtbaar.

En in de derde plaats was dat Cannon, de man bij wie ik een jaar in Amerika gewerkt heb en die een beslissende invloed op mij gehad heeft. Ik wil er nu niet dieper op ingaan, maar aan hem heb ik de gedachte van de homeostasis ontleend, de verandering die de verandering tenietdoet: je krijgt het koud en dan ga je bibberen en dan word je weer warmer. Toen ik de tijd had om er over na te denken wat ik eigenlijk deed, vooral in de oorlogsjaren, dacht ik: ik voer hier een soort homeostasis in, maar dan een andere dan van Cannon – de sociale homeostasis.

De sociale homeostasis heeft veel meer mogelijkheden dan de somatische, omdat die gebonden is aan fysische grenzen die niet overschrijdbaar zijn. Aan die sociale homeostasis kun je voor 100% wat doen, omdat je zelf die maatschappij geschapen hebt. Onder één voorwaarde: de massa-verhoudingen moeten zo zijn dat je die veranderingen in de maatschappij weer kan terugdraaien. Als eenling begin je niks; de ongunstige invloed die door een meerderheid gekomen is, kan alleen maar door een meerderheid teruggedraaid worden. Dan kun je wel beginnen met te agiteren en te proberen een meerderheid te krijgen, maar als die massa-verhoudingen er niet zijn, om nu nog even fysisch te praten, dan lukt het je niet. Dan word je gek. Maar dan kan je toch nog de homeostasis inbrengen door een nieuw element in te voeren, dus door de maatschappij elastieker voor iemand te maken. En dat is dan eigenlijk de sociaal-psychiatrische invloed."

Krankzinnigenrecht

"Ik heb in die tijd betrekkelijk weinig gepubliceerd, maar ik heb toen wel 'Krankzinnigenrecht' geschreven; dat is in '39 verschenen."

Dat was een soort afsluiting?

"Ja, volkomen. Het is helemaal voortgekomen uit eigen ervaringen. Eerst had ik in Endegeest vier jaar met die Krankzinnigenwet te maken gehad, daarna voortdurend in Amsterdam, elke dag. Toen moest ik zelf die beslissingen nemen – mensen in bewaring stellen, beoordelen of iets krankzinnigheid was of niet – en merkte ik dat de rechterlijke macht er geen dónder, maar dan ook werkelijk niks, van wist.

Ik dacht toen: dat moet eens uit de doeken gedaan worden; die wet deugt kennelijk niet meer, die functioneert niet. En mijn idee was: ik moet niet een stukkie of een pamfletje over de Krankzinnigenwet schrijven, want die zijn er al – ik ga een dik, wetenschappelijk boek maken, waar ze niet omheen kunnen. Toen heb ik met heel veel genoegen die geschiedenis opgehaald, al die buiten-

landse wetjes opgevraagd bij de gezantschappen en de consulaten, en getracht een volledige Nederlandse literatuurstudie samen te stellen. Dus dat heeft een heleboel werk gekost, het heeft drie jaar geduurd."

Wat had u in Endegeest met de Krankzinnigenwet te maken?

"Wat ik beschrijf in dat boek, zoals die aantekeningen gemaakt worden, dat heb ik zelf gedaan. Elke maand moesten er aantekeningen over de patiënten gemaakt worden, maar die werden niet gemaakt, begrijp je wel. Als dan de datum kwam dat het naar de rechtbank moest, dan schreef je dat voor twaalf maanden op. Dan schreef je: 'Januari: is nog steeds zwaar gestoord en meent gevoelshallucinaties te hebben, Februari: status idem, Maart: heeft een steenpuist, April: steenpuist goed genezen, heeft nog steeds hallucinaties' – op die manier. Dat schreef je twaalf keer achter mekaar, en dat kwam bij de rechtbank terecht."

Waar kwamen die gegevens vandaan?

"Uit je hoofd. Je schreef gewoon over wat er vorig jaar ook stond, en je kende die patiënten toch al. Je wist dat die man een steenpuist gehad had, al was dat misschien niet in februari gebeurd – dat werd zo'n beetje verdeeld. Volkomen waardeloos, hè. Dat deed je dan met twintig, dertig patiënten, zo even op een middag, en dat ging naar de rechtbank, op de hoop, en daar keek geen mens naar. Ik vond het een belachelijke komedie.

Later schreef ik zelf heel veel inbewaringstellingen, en ook een aantal krankzinnigverklaringen. In Amsterdam was het zo dat iedere inbewaringstelling inderdaad naar de burgemeester ging. Ik heb De Vlucht meer dan eens van het diner gehaald – dat ik hem die IB liet zien en waarschuwde: burgemeester, denkt u er aan, dit is een rotgeval, hier krijgen we herrie over. Dan zei hij: maar u vindt dat die man in bewaring gesteld moet worden?; ik zei 'ja', en dan tekende hij het. Maar dan had ik de burgemeester gewaarschuwd, en zo hoorde het ook. Er waren massa's gemeenten waar die dingen getekend klaar lagen bij de directeur van de GGD. Dat deden wij nooit.

Ik ben ook vaak bij de kantonrechter of bij de rechtbank geweest om me te verdedigen, dus ik kende de werking van die Krankzinnigenwet zowel uit het gesticht als uit de opname- en ontslagprocedures. Ik heb op alletwee de fronten gewerkt."

En het was op alletwee de fronten een komedie?

"Ja. Want wat moest die rechter er mee doen, met zo'n verklaring? Die zat daar mee, als het tenminste een goeie rechter was. Hij kon alleen maar zeggen: tja, het zal wel waar zijn wat er staat, wat moet ik? Hij had de bevoegdheid om de patiënt of de familie te horen, maar dat deed hij nooit, daar had hij geen tijd voor. Ik word er niks wijzer van, dacht hij dan."

Vond u dat de grootste misstand: dat er uiteindelijk over beslist werd door iemand die er niks van wist?

"Ja. In de wet staat dat de rechter de verantwoordelijkheid heeft, en niet de arts. Dat is volkomen juist, naar mijn idee, want je begaat een vrijheidsberoving en dat is een zaak van de rechter. Daar ben ik absoluut van overtuigd, nog altijd. Dus die rechter moet zich zo interesseren en zo op de hoogte zijn, dat hij het kan beoordelen. Nou, daar kwam niks van terecht, en dat gebeurt nog steeds niet. De rechter bemoeit zich er eigenlijk alleen bij de curatele mee, als het over vermogenskwesaties gaat; dat interesseert hem en daar kan hij over oordelen.

Ik heb een paar maal grote herrie gehad, dan blijkt ook hoe slecht die wet uitgevoerd wordt. Een was de Tonnet-geschiedenis; dat was een enorme rel, in '35, '36, denk ik. Een mooi verhaal. Tonnet was beroepsofficier, kolonel bij de artillerie, die ik als reserve-officier had leren kennen. Een hele merkwaardige man, die mij toen al trof. Later is hij als generaal gepensioneerd en in Voorst gaan zitten. Dat is een zeer deftig dorp, en daar gedroeg hij zich niet zoals men zich voorstelde dat een gepensioneerd generaal zich zou gedragen. Hij liep op klompen, in een boerenpak, en hij deed wat romantisch dingen; hij gaf bijvoorbeeld zijn bomen namen, onder andere de naam van een geliefde, en daar stak hij dan elke dag een bloem in. Nou, dat ging daar niet in Voorst.

Je had toen een wetje om kleine boertjes een beetje uit de puree te halen; die konden met een regeringsvoorschot een lappie grond erbij kopen als hun grond te klein was om hen te voeden. In Voorst was toen een dagloner die in die situatie zat. De burgemeester en de notaris zouden die man helpen; ze hebben hem voorgedragen voor die steun, maar die was voor dat jaar op, en toen hebben ze gezegd: koop dat lappie grond nou maar, wij schieten jou dat geld voor en volgend jaar komt het wel terecht. Maar toen kwam dat geld niet en toen hebben ze het bestaan om die dagloner failliet te verklaren.

Tonnet vond dat, terecht, een reuze schoftenstreek. Hij is toen enorm spektakel gaan maken, waar niet naar geluisterd werd, en het enige wat hij wist te bedenken was: nog harder gaan schreeuwen. Dus hij zorgde dat hij elke ochtend, als de burgemeester naar het stadhuis ging, op het pleintje was en dan nam hij zijn hoed af en dan brulde hij: 'Morgen, ploert!'; hij had een prachtige, diepe stem, waar hij echt mee speelde. Hij agiteerde geweldig tegen die burgemeester en die notaris, dat ze die arme stakker er in hadden laten lopen. Dat heeft in de eerste plaats tot gevolg gehad dat De Telegraaf zich er meester van maakte. Tonnet kreeg daar de ruimte en heeft daar enorm kabaal gemaakt, met het gevolg dat die dagloner tweemaal zoveel geld kreeg als hij nodig had om dat lappie grond te kopen. Die kon er nog een huisje op bouwen ook. En toen heeft Tonnet in dat huisje een gevelsteentje laten zetten, met de smoelen van de burgemeester en de notaris er in, in de meest verschrikkelijke karikaturen.

Die burgemeester en die notaris háátten Tonnet natuurlijk tot en met. Het

was onder de rook van Zutphen, dus die zaten met de magistraten van Zutphen allemaal in één club de zaak te bespreken – ook met de officier van justitie. Zij zeiden: kan jij er nou niks aan doen dat die vent zijn bek houdt? Toen heeft de officier Tonnet laten komen en heeft hij tegen een psychiater uit Arnhem, Schnitzler, gezegd: er komt een vent waarvan wij denken dat hij gek is, wil jij er eens bij komen zitten?

Schnitzler heeft toen de onvergeeflijke fout gemaakt om Tonnet, op het onderhoud dat hij hoorde tussen hem en de rechter van instructie, krankzinnig te verklaren. Waar hij in persoon bij zat, zonder zich bekend te maken. Tonnet wist niet wie het was; die zag een obscuur mannetje zitten en heeft op zijn gewone manier tegen de rechter van instructie zitten schetteren dat de burgemeester een ploert was en de notaris een nog veel grotere ploert en dat hij ze godverdomme alletwee aan de schandpaal zou brengen. Die psychiater knikte tegen die rechter, zo van: die zaak is voor mekaar, en heeft toen prompt een inbewaringstelling geschreven. Twee veldwachters hebben Tonnet op de stoep van het gerechtsgebouw gegrepen, en daar zat hij in Zutphen in het gesticht.

De inspecteur, de oude Schuurmans Stekhoven, had de zaak onmiddellijk door; hij zei: die man moet uit die kliek weg. Hij heeft hem toen overgeplaatst naar Santpoort. Daar was Kraus met zijn nuchtere verstand en zijn enorme zwier. Die ziet Tonnet een paar dagen aan en zegt: meneer Tonnet, u bent oud-officier, ik vraag uw erewoord dat u zich verder rustig gedraagt. Jij bent een vent, zei Tonnet, daar kan ik mee praten – dat doe ik, hand erop. Nou, zulke koppen in de krant: 'Tonnet ontslagen', 'Tonnet ten onrechte gek verklaard'!

Daarna is Tonnet nog een paar maal bij me geweest om te vragen wat hij doen zou, want er liepen nog verschillende processen die niet afgewikkeld waren. Ik heb dat helemaal meegemaakt, en het geval-Tonnet was dus prachtig om te laten zien hoe slecht die Krankzinnigenwet werkte.

Toen heb ik de hele boel nagezocht, in de jurisprudentie, en drie gevallen gevonden waarbij echt rottigheid bedreven was, door de arts van de opname of de directeur van het gesticht. Je zou zo zeggen: dat valt wel mee, drie gevallen in de kleine zestig jaar dat die wet werkte, maar dit waren alleen de gevallen die het tot een rechtszaak gebracht hadden. De andere kon ik natuurlijk niet vinden."

Maar u had wel het gevoel dat deze structuur tot meer misbruik aanleiding zou kunnen geven.

"Ongetwijfeld. Enorme onrechtvaardigheden. Ik heb toen nog een ander geval gehad, waar ik rechtstreeks helemaal bij betrokken was; dat was het volgende. Op een avond werd er bij me thuis gebeld en toen stonden er twee mannen op de stoep: een gewoon mannetje, en een grote reus er achter. Ja, we wouen u graag spreken, mijn naam is zo en zo; het is over een opname en daar interesseert u

zich ook erg voor. Toen bleek die grote dikke vent de lijfwacht van die ander te zijn, en die ander was een meneer van een deftige Brabantse familie, die getrouwd was met een meisje van een nog deftiger Brabantse familie.

Die meneer deugde niet erg, dat was een beetje een *mauvais sujet*; die dronk en die sloeg die vrouw – enfin, het was een slecht huwelijk. Toen had die vrouw haar troost gezocht bij de dokter, dat was nogal ver gegaan, en toen heeft die dokter op een bepaald ogenblik gezegd: ik zal je er af helpen. En die heeft een verklaring afgegeven dat die man, die inderdaad dronk en die vrouw wel sloeg, gek was. Die man is toen opgenomen in een Brabants gesticht in het ressort waar schoonpapa lid van de rechtbank was. Het was gewoon afgesproken werk.

Hij is er door de inspectie uitgekomen en toen kwam hij bij mij met de vraag: wat moet ik doen dat het me niet weer gebeurt? Een hele verstandige vraag, want ze konden het hem morgen weer lappen. Hij had zich wel een lijfwacht aangeschaft, die een beetje weerstand kon bieden, maar hij zag zelf wel in dat dat betrekkelijk was. Toen heb ik die man aangeraden: je kunt maar één ding doen, je moet je vrijwillig laten opnemen, in een kliniek – niet in een gesticht, maar in een kliniek – en je daar drie weken in observatie begeven. Als het waar is wat je zegt, dan zullen ze daar vertellen dat je niet gek bent. Dan heb je een papiertje.

Dat is gelukt. Toen is die man, volkomen terecht, een proces tegen die dokter begonnen; daarin was ik de voornaamste getuige-deskundige. Dat was heel gemakkelijk, want toen kwam die krankzinnigverklaring op tafel en vroeg de president: wat zegt u van die verklaring? Ik zeg: er zijn maar twee mogelijkheden – of die dokter weet absoluut niets van psychiatrie, of hij is te kwader trouw geweest".

De hoofdzaak van wat u toen geschreven hebt is dat de rechtspositie van degenen die opgenomen worden, hun mogelijkheid tot verweer, slecht is.

"Ja, ongelofelijk slecht. Maar dat kwam meer door het slechte toepassen van de wet dan door andere dingen. Ik heb altijd gezegd: als die wet goed zou worden toegepast, als men deed wat zijn plicht was, dan zou je dit niet hebben. Maar ik zeg erbij dat het een ouderwetse wet is: een wet die er op gericht is om de mensen in het gesticht te brengen. We moeten een wet hebben die niet alleen de mogelijkheid van het gesticht geeft, maar ook de mogelijkheid om mensen uit het gesticht te houden, eventueel met bepaalde wettelijke constructies.

Mijn idee was om de patiënt niet met één krankzinnigverklaring al zijn rechten te ontnemen, maar om dat te gradueren, afgestemd op zijn gedrag en afwijkingen. Waardoor je waarschijnlijk ook een hoop opnamen zou kunnen voorkomen, omdat je iemand met die beperkingen in de maatschappij kon laten.

Ik ben toen gekomen met een constructie die analoog was aan de ondertoe-

zichtstelling van het kind. Een kind kan onder toezicht gesteld worden als het met lichamelijke en geestelijke ondergang bedreigd wordt. Ik zeg: de meerderjarige die niet in staat is om zijn eigen belangen te behartigen is gelijk te stellen met een minderjarige; dan zou je het helemaal analoog aan het kinderrecht kunnen doen. Wat bij de kinderrechter de voogdijvereniging is, kan hier dan de sociaal-psychiatrische dienst zijn; die wordt belast met het toezicht en delegeert dat aan iemand. Als je onder toezicht gesteld wordt, zou je dan iemand krijgen die bepaalde dingen over je te zeggen heeft. Die mag ook zeggen waar je moet verblijven, en die kan ook zeggen: hij moet naar een inrichting – zonder dat je daar de burgerlijke staat van de man door wijzigt. Een soort vernieuwde curatele. Dat is heel aantrekkelijk, lijkt me.

Je zou het ook aan de gespecialiseerde rechter over kunnen laten. Een tijd lang hing die familierechter in de lucht: een speciale man voor echtscheiding, kindertoewijzing en dergelijke; dit zou dan een verbreding van de taak van de familierechter of kinderrechter kunnen zijn. Daar zou het bij thuis kunnen horen. Maar dat is het nooit geworden, hè."

'Krankzinnigenrecht' verscheen waarschijnlijk op een heel slecht moment.

"Ja, '39, dat was de meest ongunstige tijd. Het is natuurlijk volkomen blijven liggen tot '45. Toen zijn we er direct weer over begonnen, en toen hebben we de ene commissie na de andere gehad. Aldoor weer een nieuwe minister, weer een nieuwe commissie – bijna was je er en dan gebeurde er wat en ging het weer niet door.

Ik heb 35, 40 jaar over die Krankzinnigenwet zitten drammen, maar het is volkomen in de bureaucratie verzand. We hebben nog altijd geen nieuwe wet. Dat is voor mij een grote teleurstelling, dat mij dat niet gelukt is."

Is er een verklaring voor te geven, waarom dat maar niet lukt?

"Het is natuurlijk juridisch ontzettend moeilijk materiaal. Uiteindelijk zoek je de kwadratuur van de cirkel, hè. Je wilt geen dwang, maar er zijn toch mensen – niet veel, maar naar mijn overtuiging toch nog altijd – die dwang nodig hebben.

Het is onoplosbaar. Je kunt niet tegelijkertijd mensen van hun vrijheid beroven en de bepalingen zo maken dat ze zo safe mogelijk zijn. Dat zijn twee tegenstrijdige dingen, die niet met elkaar in evenwicht te brengen zijn."

Je kunt de vrijheidsberoving toch met veel garanties omgeven?

"Er zijn nooit voldoende garanties, dan moeten er weer garanties op de garanties komen. Je kunt de uiteindelijke rechterlijke dwaling niet voorkomen. De enige oplossing is als er niemand meer is die een vrijheidsberoving nodig heeft of uitlokt. Daar heb ik altijd nog een zeker idealisme over, want dat is al voor een heel groot gedeelte zo. Die geweldige toestanden die wij soms nog hadden

bij een opname, dat je mensen op een brancard het huis uit sleurde nadat je eerst de deur had ingetrapt, dat komt al bijna niet meer voor. En als het voorkomt, zijn er fouten gemaakt: dan had je eerder moeten komen, had er beter met de patiënt gesproken moeten worden, had hij niet voorgelogen mogen worden. Want dat mag natuurlijk helemaal niet, terwijl het toch zo vaak gebeurde: er werden in mijn tijd de meest avontuurlijke dingen gedaan om iemand met een zacht lijntje naar Paviljoen Drie te lokken, dat was heel gewoon.

Mijn ervaring is dat je niet moet liegen, maar gewoon, recht voor z'n raap, de waarheid zeggen. Meteen vragen: hoor je stemmen? Nou, iemand die weken of misschien nog langer met die hallucinaties heeft rondgelopen en het aan niemand heeft durven zeggen, is daardoor in een enorme spanning gekomen. En dan zeg je: hoor je stemmen? 'Ja, hoe weet u dat?' Dan vraag je: wat zeggen ze – helemaal als een realiteit behandelen –, hoor je ze overdag, hoor je ze 's nachts, is het een mannenstem, is het een vrouwenstem? En dan zeg je: ik geloof dat wat je daar zegt, wáár is. 'Wat zegt u, is dat waar?' Ja, voor jou. 'Wilt u daarmee zeggen dat ik gek ben?' Ja, dat noemen wij gek, maar daar moet je niet zo van schrikken. Dan ga je zeggen: je kunt er mee leven. Je zegt niet 'het wordt beter', want dat weet je niet, je zegt: je kunt er mee leven. Ik nam altijd het voorbeeld van de tuberculose. Nou, dan heb je al een gesprek.

Kijk, we hebben op het ogenblik toch zo'n 80% van de patiënten in de open afdelingen zitten, dus ik denk dat het kan, zonder vrijheidsberoving. Als je er maar eerder bij bent, als de drempels die er nog altijd zijn lager worden, en de voorzieningen die nog altijd te kort schieten beter. In het algemeen zou je in een dergelijk stadium bij een patiënt moeten komen dat je hem kan overtuigen dat opname nodig is. Dat is alles. Nou ja, dat is geen kleinigheid, maar dat is alles."

Hoofdstuk 2: 1901-1930

Hebt u altijd dokter willen worden?

''Nee. Toen ik op de middelbare school was, had ik het idee: ik wil biologie gaan doen. Maar het perspectief van een bioloog zou toch eigenlijk niet anders zijn dan leraar, en dat trok mij helemaal niet aan. Medicijnen was toen eigenlijk de tweede keus, ook met de overweging dat dat het enige was waar je regeringssteun voor kon krijgen. Beurzen waren er bijna nog niet, maar als je medicijnen ging studeren kon je je als officier van gezondheid verbinden. Mijn vader was toen nog maar kort met die uitgeverij bezig; die wist absoluut niet of hij in staat zou zijn om die studie te bekostigen. Ik heb toen al die papieren voor officier van gezondheid in orde gemaakt, maar ze nooit weggestuurd, want dat was aldoor net niet nodig. Maar dat is eigenlijk mijn medicijnenkeus geweest.''

Wat trok u aan in de biologie: een soort hang naar het exacte?

''Ja, een hang naar het exacte. En er waren zulke prachtige dingen te vinden. Darwin in de eerste plaats, dat was zoiets moois, dat kon je als een jongensboek lezen. En Hackel – ik weet niet of die naam je nog wat zegt, dat was een Duitse prof die toen *Die Weltratsel* heeft geschreven, wat mij dus ontzaglijk aantrok. De wereldraadsels van Hackel, dat was een samenvatting van het werk van Darwin.

Het mooie daarvan was dat je een logisch, begrijpelijk systeem kreeg, waarin een aantal verschijnselen paste: hoe het geworden is zoals het geworden is. De vorm van de dieren en de menselijke vorm en dergelijke dingen meer, daar kon je ineens een logisch gebouw van maken en dat trok mij ontzaglijk aan. Er wordt een bepaald orgaan aangelegd en dat krijgt op een bepaalde manier een bepaalde functie; dat ding komt daarvandaan, dat ontwikkelt zich daaruit – ik vond die vergelijkende anatomie erg bevredigend, omdat je opeens enig begrip kreeg. En daar sloot Freud zich bij aan, want Freud is ook eigenlijk als ontwikkelingsanatoom begonnen. Hij is begonnen met embryologische grapjes bij Brückner en vandaaruit gekomen met het idee dat je, als je de ontwikkeling maar bestudeerde, wel tot antwoorden kwam, ook van dingen die je nog niet kon beantwoorden. Dat is een enorm parallellisme tussen Darwin en Freud. De een is wat eerder geweest dan de ander, maar het is eigenlijk dezelfde gedachtengang.''

Las u Freud in uw middelbare-schooltijd?

''Ja hoor, ook wel. Dat was in 1916, 1917; Freud was toen nog niet in zijn moeilijke filosofische dingen, daar kwam hij pas later mee, dus het was vooral de biologische achtergrond en het ontwikkelingsidee daarin. Nou, dat is ongelofelijk aantrekkelijk.''

Was die hang naar het exacte in de lijn van uw ouderlijk huis, of daar een beetje vanaf?

''Dat zijn natuurlijk geen bewuste dingen, maar mijn vader was wel echt een idealistische socialist. De politiek als zodanig interesseerde hem niet, of dat lustte hij niet, maar de sociale rechtvaardigheid die achter het socialisme zat trok hem ontzaglijk aan; Herman Gorter heeft hij eenvoudig aanbeden, Henriëtte Roland Holst ook. Hij was heel erg gevoelig voor sociale rechtvaardigheid en sociale onrechtvaardigheid, heel erg. En het is wel zo dat speciaal het Darwinisme altijd een aantrekkingskracht heeft gehad voor de socialisten, omdat het, laat ik zeggen, uitging van de essentiële gelijkheid van de mensen. Dat je allemaal uit dezelfde wortel komt – op die manier.''

Maar dat de sterkste overblijft.

''Ja, dat is volkomen juist: Darwin was heel sterk een kind van zijn tijd. Die zat ook midden in het echte liberalisme: de sterkste moest overwinnen. Maar tenslotte zijn de liberalen en de socialisten een hele tijd ontzettend dicht bij elkaar geweest; ik heb ook grote bewondering voor de radicale liberalen – dat was kolossaal wat die op het eind van de vorige eeuw eventjes doorbroken hebben. Toen waren de socialisten er bijna nog niet.''

Vader

''Het gezin waar mijn vader uitkwam, was een diamantbewerkersgezin. Zijn vader is in een kelder geboren. Dat waren allemaal doodarme mensen in die kelders, daar hebt u geen voorstelling van hoe dat was.

Er waren een paar duizend van die kelderwoningen in Amsterdam, vooral in de Jodenbuurt en in de Jordaan. Ze liepen onder als het water hoog kwam, dan had je daar de vreselijkste toestanden; op een bepaald ogenblik zijn ze ook verboden, toen mocht het niet meer. Ik heb er een hele vage herinnering aan, maar dat was misschien als jongen van twee jaar of zo, dus dat is eigenlijk niet bruikbaar.

Mijn grootvader is daar uitgetrokken; hij is in de Roetersstraat gaan wonen, wat toen helemaal aan de buitenkant van de stad was. Daar zijn drie kindertjes gekomen, heel snel achter elkaar. Dat gezin was niet een echt arbeidersgezin; er was duidelijk cultuur, het was een emanciperend gezin. Mijn grootvader was vroom, hij las graag en veel, dat was al een uitzondering.

Mijn vader en mijn ooms hebben wel wat langer school gehad. Ze zijn zelfs, als ik het goed heb, op een Franse school geweest. Maar ze moesten toch het vak in, de diamantbewerking, en daar hadden ze geen van drieën zin in. De oudste, David, is heel gauw zijn eigen weg gegaan. Mijn oom Israël heeft een poosje geld verdiend met viool spelen in cafés en zo, en is toen in aanraking

gekomen met een zeer welgestelde juweliersdochter waar hij mee getrouwd is, ook heel jong. En mijn vader, die een beetje een moeilijke, dwarse jongen was, heeft toen een hele duistere tijd gehad, waarvan niemand eigenlijk precies kan vertellen wat dat geweest is; dat is zeker een periode van een jaar of tien geweest, van zijn 19de tot zijn 29ste. Toen is hij zo'n beetje... je zou nu zeggen 'hip' geweest, maar dat bestond toen nog niet; laat ik zeggen: de bohémien. Hij is een paar maal naar Parijs geweest en zo, daar zat een vriend van hem, en dan kon hij niet terug want dan was er geen geld en bleef hij maanden hangen. Hij wist het niet goed, hij heeft wat journalistiek bedreven en er zijn nog een paar aanloopjes en fragmenten van boeken uit die tijd – wat je ervan ziet is echt Nieuwe Gids, van die vreselijk zware taalkunst.

Op een bepaald ogenblik heeft hij, heel merkwaardig, er ineens een streep onder gezet. Toen heeft hij van Wertheim, dat was een bekende filantroop, een paar duizend gulden gekregen, is heel braaf bij een boekhandelaar in de leer gegaan en heeft zijn eigen zaakje opgericht, aan de Amstel; Amstel 12. Die rommel van Loe Lap zit er nu in, maar het bovenhuisje staat er nog. Het was gewoon een woonhuis, dat hij ingericht had als boekwinkeltje. Hij is er in 1899 aan begonnen, en ik ben in 1901 geboren."

"Dat boekhandeltje ging erg goed, dat zat gunstig. Hij was een bijzondere man, hij trok mensen aan, kreeg er nogal wat van de universiteit – enfin, dat was een goed zaakje, en hij is toen direct aan het uitgeven begonnen, wat zijn grote liefde was. Maar hij had een vreselijke behoefte om buiten te zijn; hij wou naar buiten toe. In 1910, 1911, is hij naar Bloemendaal gegaan, waar hij een gesloten verzendboekhandel had. Dat ging niet. Aan de ene kant was het heerlijk om buiten te zijn – een mooi huis, een tuin, een heleboel –, maar de centen kwamen niet. Het was een hachelijk bestaan. Hij is toen net aan een faillissement ontkomen door zijn voorraad te verkopen; toen was ik een jongen van een jaar of 12, dat maakte ik dus allemaal heel bewust mee.

Mijn vader heeft het altijd vreselijk arm gehad en heeft altijd in moeilijkheden gezeten, ook door de kring waar hij mee omging: een groot aantal kunstenaars en zo. Mijn oom was er ook bij. Die zaten dan soms *sans le sou*, of de dwangbevelen kwamen thuis, en dan was mijn vader nog de gevestigde man, dus dan gaf hij weer wat van zijn centen. Dus het is altijd een... in mijn jeugd heb ik altijd herinneringen aan geldzorgen. Ook als klein kind. Een keer liet mijn vader mij een gouden tientje zien, dat had ik natuurlijk nog nooit gezien. Toen zegt hij: kijk eens, wat is dat? Ik zeg: dat is een half stuivertje. 'Nee, voel maar eens goed' – en toen was het een tientje. En maanden later, als je dan weer hoorde dat er moeilijkheden waren, dan dacht je: maar die tien gulden kunnen toch niet op zijn?

Na die verzendboekhandel heeft hij een jaar bij Heijermans gewerkt. Dat

was Herman Heijermans, de schrijver, de broer van de latere directeur van de GGD; die had een eigen toneelgezelschap, en die heeft hem toen als administrateur genomen. Nou, dat was niks voor hem. Dan moest hij met die mensen de provincie in reizen en zorgen dat de centen betaald werden – als de recette niet voldoende was, dan kon hij de boel niet betalen. Enfin, allemaal even ellendig. Toen is hij naar de Bijenkorf gekomen, en daar heeft hij een ellende gehad die niet te beschrijven is, in dat warenhuis met zijn boekenstalletje. Dat kon helemaal niet. Hij heeft daar nogal opstand gemaakt, en toen hebben ze het op een goeie dag aangegrepen dat hij een dag was weggebleven en hem meteen ontslagen. En vanaf toen is het eigenlijk in opgaande lijn gegaan, heel snel."

Wanneer was dat?

"Dat begint in 1915. Die uitgeverij ging goed, ondanks de oorlog, en hij had toen een paar geweldige goeie boeken. Eerst *Le Feu* van Barbusse, een oorlogsboek – dat werd echt gevreten –, daarna, ook van Barbusse, *L'enfer*, een heel merkwaardig boek. Dat beschrijft het leven van een voyeur, die in een hotel een gaatje in de muur ontdekt en dan beschrijft wat hij in de kamer ernaast allemaal ziet. Dat zijn dus alle mogelijke variaties van de liefde en van het doodgaan, op de meest harde, realistische manier beschreven. Toen is dat boek in beslag genomen door een officier van justitie in Den Haag, en daarna is het natuurlijk met duizenden verkocht. Er kwam een geweldige strijd, of ze nou helemaal bedonderd waren, en het is zo gegaan dat het met karren bij de Beurs verkocht werd. Daaruit is toen de hele basis van het familiekapitaal voortgekomen. Ik meen dat het in 1920 was, maar het kan zelfs nog in de oorlog geweest zijn."

Woonde u toen nog in Bloemendaal?

"Nee, daar heb ik maar drie jaar gewoond. Daarna eerst in de Valeriusstraat, en toen toch weer naar buiten, naar de Jacob Marisstraat; dat was toen nog Sloten, het is pas rond 1920 geannexeerd. Dat was weer zo'n straat met weilanden ervoor. En daarna weer terug naar de Valeriusstraat. Dat was een van die vele grote huizen, en daar had ik eigenlijk een hele bovenverdieping. Ze hebben me altijd enorm vrij gelaten. Van daaruit ben ik naar Amerika gegaan, en toen ik terugkwam uit Amerika naar Endegeest. Toen ben ik voor het eerst uit huis gegaan."

Binnen-Amstel

Het klinkt gekunsteld, maar er zit in die verhuisbewegingen van uw vader een soort patroon. Dat te maken heeft met het centrum en de rand van de stad.

"Ja. Jazeker. Hij hield van de stad, maar aan de andere kant wilde hij altijd naar buiten toe. Dat heeft hij altijd gehad. Hij is dus geboren in de Roetersstraat, met

die weilanden, en hij heeft die weilanden altijd weer opgezocht.”

Wat betekende dat dan: rust, evenwicht?

”Ja, of een jeugdherinnering die ik verder niet weet. Want daar is hij geboren, hè. En dat weet ik niet. Het is waarschijnlijk wel rust en evenwicht. Zijn vader had dat ook, die organiseerde elk jaar een bloembollentocht, dat was ook een rebel tegenover dat gettoleven.

Mijn vader heeft dat, zolang we in Amsterdam woonden, trachten op te lossen door Artis; vanaf klein kind ben ik altijd naar Artis gegaan, daar vind je misschien ook een stuk van die biologische belangstelling. Hij wandelde er graag, hij was dikke vrienden met oppassers, en hij nam mij, als enig kind, natuurlijk mee. Bijna dagelijks. Vroeg opstaan, en dan gingen we voor ik naar school ging een half uurtje naar Artis. Zeker in de mooie tijd.”

Vanuit de Binnen-Amstel.

”Ja, dat was een paar stappen; vijf minuten lopen.”

Hield hij erg van de binnenstad?

”Ja. Hij sprak dan tegen mij over de dingen die hij zag. Kijk eens, zei hij, moet je kijken: je kunt zo onder al die bruggen door kijken, zie je wel hoe mooi dat spiegelt – zo op die manier. En mensen die hij tegenkwam: god, wat is dat een rare vent hè, vind je dat geen rare vent? Zo praatte hij, dat hoorde echt bij hem.

U moet ook bedenken dat die Binnen-Amstel toen een reusachtig interessante plek was; daar concentreerden zich ook een hoop vreemdelingen en mensen die je verder eigenlijk nooit zag. Bijvoorbeeld de gasten van het Amstel Hotel. Ik herinner me nog – ik kan het zo tekenen – dat we achter een paar dames liepen met zulke hoeden met struisveren, en een sleep, en hakken, en dat mijn vader zei: kijk, dat zijn nou rijke Engelse dames. Dat zag je ook, hè.”

Wat was dat verder voor plek, die Binnen-Amstel?

”Er was toen van alles. Aan de achterkant had je het Rembrandtplein, dat was hét uitgaanscentrum. Er was een variété, Schiller had je al, er was *Mille Colones*, een heel bekend restaurant, op het hoekje waar later zo’n cafetaria zat was *Louis Seize*. Daartussen had je die paar nauwe steegjes, de Bakkerstraat en de Halvemaansteeg. Er gebeurde dus ontzettend veel, en er was een geweldige dronkenschap; die Halvemaansteeg was één-kroeg-al-kroeg, het Rembrandtplein trouwens ook, dus daar gebeurde van alles en dat zag je allemaal voor je.

Er was ook veel scheepvaart op de Binnen-Amstel. Die platte schuiten met komkommers en met dingen voor de inleggerijen voeren daar ook; die gingen naar de Jodenbuurt, naar de Groenburgwal en zo, daar had je de inleggerijen. Het was een hele drukke aanlegplaats, waar de hele dag met allerlei waren

gehannest werd. Dat bracht ook veel volk mee. Er waren mensen die loerden op de lege biervaten – die kwamen daar met een emmer, en dan werd zo’n emmer volgegoten met bodempjes van de biervaten. Dat soort dingen. Er werd ook gevochten; het was ruw volk, en die schippers waren natuurlijk ook niet zo zachtjes. En er werd ook geweldig getippeld: niet de volkomen platte prostitutie van de walletjes, maar de iets duurdere.

Het was een geweldig gedoe aan die kaai. Er gingen ook stoombootjes naar Rotterdam. ’s Avonds kwamen er mensen die geen geld voor de trein hadden en die gingen dan op het dek mee naar Rotterdam. Dat zag ik allemaal uit mijn raam.”

Hoe zat u daar, als één- tot tienjarige?

”Betrekkelijk eenzaam. Ik was enig kind en je kon daar niet op straat spelen, hè. Dat was absoluut te gevaarlijk, door het verkeer. Het waren dan wel paarden en karren, maar er was een smal trottoirtje en die karren rosten daar de hele dag langs, dus je kon alleen op zondag of zo buiten spelen.”

Dus u moest erg veel binnen blijven.

”Ja. Ik was voor een groot gedeelte op mezelf aangewezen. En ik had dus een heel groot fantasieleven, waar ik welbewust in kon duiken.”

Een eigen kamer?

”Nee, een slaapkamertje. Maar verder heb ik dus ontzettend veel voor het raam gezeten.”

Gewoon in de huiskamer.

”Ja. Maar er was zóveel te kijken, het was helemaal niet vervelend. Ik ben ook ontzettend veel gaan lezen. Ik had zo’n soort afspraak met mijn vader dat ik mocht nemen wat er in de winkel stond, als ik het maar niet vuil maakte. Dus ik las alles wat ik te pakken kon krijgen.”

Hoe zat u voor dat raam?

”Op een stoel. Hele middagen.”

En u zat te kijken wat er allemaal gebeurde.

”Ja. Naar de mensen, naar de rijtuigen, naar de boten – dat gebeurde alsmaar door. Vechtpartijen, scheldpartijen...

Bij uitstek de realiteit, waar u naar zat te kijken.

”Ik weet niet of je als kind die realiteit zo ziet, hè. Dat geloof ik zeker niet. Dacht je dat je, als je daar een vent met een andere kerel zag vechten, daar dan

de realiteit van zag? Nee, helemaal niet."

Wat denk je dan, als kind?

"Ja, god, ik weet het niet meer, maar ik denk dat je het verbond met dingen die je gelezen had. Dus als je gelezen had over een of andere kwalijke, slechte kerel, dan maakte je van die ene vent die kwalijke kerel, die lekker van die ander op zijn donder kreeg of zo. Ik noem maar wat, hè. Je vervormt het toch onmiddellijk. Vandaar dat je nooit een objectief verhaal kan krijgen van wat er gebeurd is."

U zat tegelijkertijd heel veel te lezen. Op dezelfde plek bij het raam.

"Jazeker."

En wat u zag was een soort levend illustratiemateriaal.

"Ja, het was materiaal, dat zegt u heel goed. Materiaal voor je eigen gedachten, voor je eigen fantasie."

Wat u zag en wat u las werd eigenlijk gecombineerd.

"Ja, het is bijna een droomproces. Avontuur, geborduurd op wat je las in de boeken."

Herinnert u zich daar nog iets van?

"Ik weet nog wel ongeveer wat ik gelezen heb. Dat was wat je in die tijd had: Gustave Aymar, de indianenschrijver, Karl May ook, Jules Verne. Aymar beschreef de Indianen van voor 1850, dus dat ging hoofdzakelijk om de oorlogen tussen die stammen. Dat is héél romantisch, heel romantisch geschreven ook. En slecht vertaald, maar dat wist ik natuurlijk niet. Er gebeurde verschrikkelijk veel en het is achteraf beschouwd veel literairder dan bijvoorbeeld Karl May."

Wat u zag waren mensen die vochten, dronkenschap... Het is een soort film geweest.

"Ja. Ik vond het dus ook enorm interessant om doodgewoon die biervaten in zo'n schip te zien verdwijnen. Die paarden die daar voor stonden, die kerels die met die vaten gooiden – dat hele gedoe. En dan was er weer eens wat anders, dan hadden ze grote balen en die werden weer op een heel andere manier ingeladen... Ik kon er de hele dag naar zitten kijken.

Wat ik nog niet genoemd heb, is dat vooral dat stuk om de Munt heen wémelde van de bedelaars. Dat is helemaal uit het stadsbeeld verdwenen, maar er waren er toen een heleboel. Daar waren veel joden bij, die volgens de Oosterse methoden hun gebreken etaleerden, en er was ook een man met zo'n Franse soldatenpet op, en zo'n baardje; die beefde, en zodra er iemand aan-

kwam ging hij harder beven. Op de Munt zelf liep een heel klein vrouwtje rond, met een cape om en een neepjesmutsje op; mijn moeder zei eens een keer tegen mij 'dat mens ziet zwart van de honger' – en ik maar kijken of ze zwart was. Die leefde, moet je denken, van de verkoop van tramkaartjes! Dat kon, want je kon toen een pak tramkaartjes kopen voor een halve cent goedkoper, dus je maakte een halve cent winst als je een tramkaartje verkocht. Tegelijk was het bedelen, want de mensen gaven dan natuurlijk iets meer.

Zo had je een heel stel types waar je aldoor weer langs liep en waarvan je wist: dit zijn hele ongelukkige mensen. Als je op straat kwam, kwam je die mensen tegen, want ze stonden altijd op hun vaste plek. Ze waren dikwijls ook heel akelig om te zien. Er was één jongen – ik zou nu nog de neurologische diagnose kunnen maken –, die had verlammingen en die kwijlde ook; dat heb je bij een bepaalde afwijking in de hersenen. Die kon niet lopen, dus die werd neergezet, en dan had hij een groot leren ding waarin dat kwijl werd opgevangen en een pet waar de centen ingegooid werden. Dan had je het vrouwtje met de paardevoeten – enfin, allemaal Breughel-achtige figuren. Een stuk of twintig wel, in die buurt, allemaal met hun vaste plek."

Was die boot naar Rotterdam ook een verzamelpunt van, zeg maar, de onderste laag van de maatschappij?

"Nee, dat moet je je zo voorstellen. Die boot lag daar heel rustig, om een uur of zeven 's avonds. Die had geladen, en dan gingen de luiken dicht, en dan blies hij op de toeter, en dan kwam er een troepje mensen aan dat daar waarschijnlijk rondhing en die installeerden zich dan op het dek. Dat waren dekpassagiers, dat was blijkbaar heel gewoon in die tijd."

Wat waren dat dan voor mensen?

"Dat kunnen landverhuizers geweest zijn, die naar Amerika gingen – die vertrokken natuurlijk allemaal vanuit Rotterdam –, maar ook mensen die in Brabant gingen werken of zo, dat weet ik niet. Het waren dikwijls hele gezinnen, met pakken en grote zakken bij zich. Ze hadden natuurlijk bijna niks, want ze konden niet met de trein."

Was dat naar om te zien?

"Ja, dat was wel naar. Voor zo'n kind zoals ik dan was gaf dat toch het idee van: die mensen hebben geen huis. Daar vroeg ik ook wel naar en dan werd het altijd, vooral door mijn moeder natuurlijk, zo'n beetje verzacht. 'En hoe eten ze dan?' 'Nou, ze hebben wel een pakje brood bij zich' – op die manier. 'Kijk maar, ze hebben een deken, of ze gaan een beetje dicht bij de ketel liggen'. Het werd altijd een klein beetje afgezwakt. En verder keek je natuurlijk niet."

Was het bedreigend, die buurt?

''Nee, nee.''

Veel armoede.

''Nou, kijk, dat weet ik niet – daar praat ik eigenlijk liever niet over. Want er waren bij ons thuis eigenlijk voortdurend geldzorgen. Dat kapitaal voor die zaak was onvoldoende en als mijn vader een paar centen had waren er altijd kandidaten die het nog beter konden gebruiken. Mijn vader was van een ongelofelijke gulheid, die kon dat niet hebben.

Die geldzorgen, dat merkt een klein kind. Dus er was bij mij eigenlijk altijd een angst: is er wel geld genoeg? Terwijl er nooit tekort aan eten is geweest of iets dergelijks. En nu zag je dus, bij die mensen die helemaal geen geld hadden, laat ik zeggen, hoe het daarmee afliep. Dat is iets dat ik nooit helemaal kwijt geraakt ben.

Armoedewaan is hiervoor een veel te groot woord, maar het is wel een angst ten aanzien van bezit: dat je het kwijt zal raken, dat het niet meer zo gaan zal. Nou, dat vind ik eigenlijk zo intiem dat ik het er liever niet over heb. De mensen begrijpen dit niet. Als ik op dit ogenblik, met dit hele leven achter me, dat – mag ik toch wel zeggen – in allerlei opzichten vrij succesvol is geweest, met een pensioen waar ik me voor schaam omdat het veel te groot is – als ik dan zeg: ik heb toch eigenlijk nog altijd moeite om rustig over geld en bezit te doen, dan begrijpen de mensen dat niet.''

Angst voor echte armoede vind ik heel invoelbaar.

''Als je er geen reden voor hebt?''

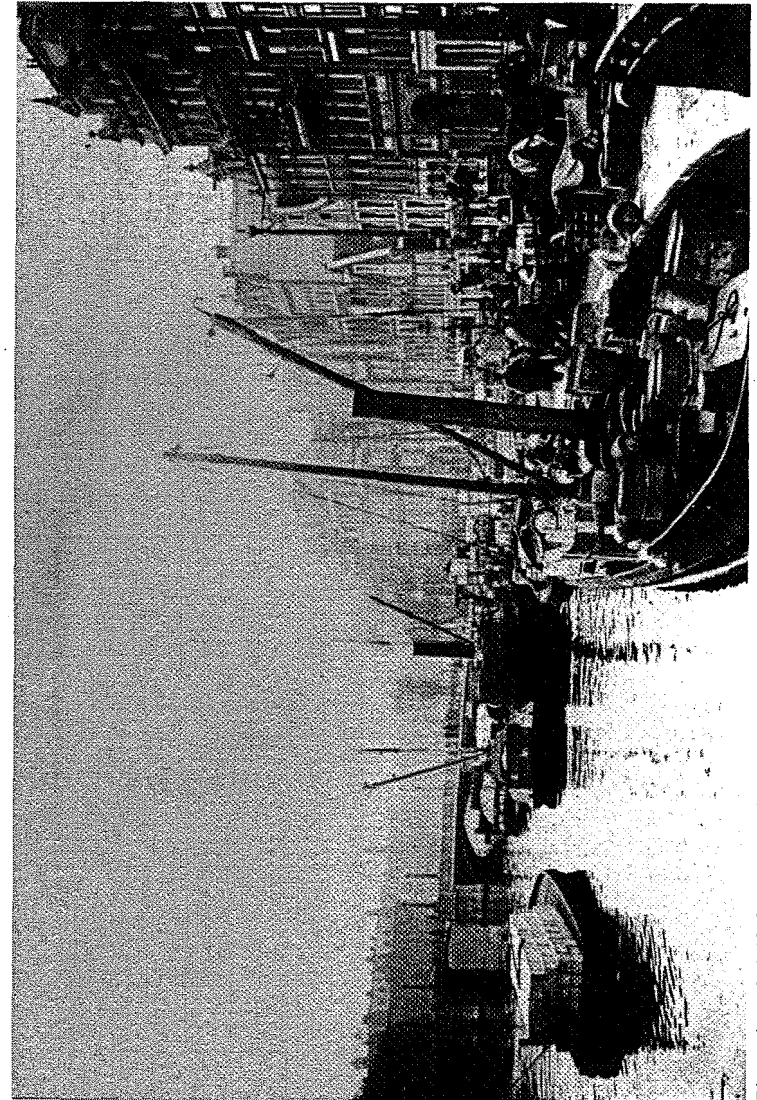
Nou, er zat maar één ruit tussen.

''Ja, maar ik identificeerde me niet met die mensen.''

U zat achter het raam van een financieel kwetsbaar middleclass-milieu, met op een paar meter afstand een soort filmbeeld van de armoede.

''Ik ben als jong kind, zo kun je het misschien het beste uitdrukken, in een lange en natuurlijk heel gevoelige periode, geconfronteerd met een aspect van de *condition humaine* dat aan de meeste kinderen helemaal voorbijgaat. Zonder me ook maar enigszins bewust te realiseren hoe beroerd die mensen het hadden en hoe erg dat was, is dat er toch. Armoede en ellende. De *condition*, echt.

U begon me te vragen: wanneer heb je eigenlijk dokter willen worden? Ik herinner me dat ik als klein kind dokter wilde worden; we hadden een hele aardige dokter, ik voel nog de zachte handen van die man, dus dan wil je dokter worden, hè. Zo zes, zeven jaar oud. Dat ik met mijn moeder op het Rembrandtplein liep en het er over had, zoals je als jongetje dan aan het kletsen bent: ik wil

Binnen-Amstel, ± 1910; nummer 12 is het vierde huis van rechts

Arie Querido met zijn ouders; links een tante

dokter worden, en dan wil ik de mensen beter maken, en als ze een lelijk huis hebben dan krijgen ze van mij een beter huis – en dat mijn moeder zei: nou nou, dat zou ik nog maar eens even afwachten. Op die manier; ik hoor het haar nog zeggen. Dat weet ik heel zeker, dat ik dat toen gezegd heb, ik kan de plaats nog aanwijzen.

Later vond ik die biologie veel mooier en interessanter, en kwam die kant van het exacte, de wetenschap. Maar dit, wat u mijn sociale geweten zou kunnen noemen, lag daarvoor. En het grappige is dat dat er later helemaal uitgekomen is, want ik heb mensen betere woningen gegeven en ik weet niet wat allemaal.”

Hebt u altijd een beetje heimwee gehouden naar die plek?

”Ja, aan de ene kant wel. Maar ja, als je er komt dan draait je hart om – dat is natuurlijk zó anders. Het huis staat er nog, maar daar zit die rotzooi van Loe Lapin, en er rijden verschrikkelijk veel auto's en dat waterverkeer is praktisch opgehouden... dus dat is niets meer, dat is niet meer herkenbaar.

Ik ben eigenlijk, net als mijn vader, een geweldig buitenmens. Ik ga met ontzettend veel genoeg naar Frankrijk, een van de weinige punten waar je nog vrij lopen kunt en direct in het land bent. Dus dat zit er ook in; ik vind steden langzamerhand afgrijselijke dingen geworden. Maar ik heb jarenlang nog het ideaal gehad om een woning op een gracht te krijgen. Dat wel. Dat gebeurt niet meer, maar ik had wel graag in de binnenstad willen wonen.”

Cannon

”In 1918 ben ik medicijnen gaan studeren; mijn eerste publikatie is van 1920. Onmiddellijk na mijn kandidaats ben ik als student-assistent in het fysiologisch laboratorium gekomen, bij Van Rijnberk, en daar ben ik met dat onderzoek naar de spierweefsels begonnen. Ik was van plan om helemaal in het onderzoek te gaan en echt een wetenschappelijke loopbaan te kiezen. In 1923 heb ik mijn doctoraal gedaan en toen ben ik een jaar naar Amerika gegaan; daar heb ik die ontzettend belangrijke ontmoeting met Cannon gehad.

Na je doctoraal heb je even een pauze voor de co-schappen beginnen. Toen zei Van Rijnberk tegen me: heb je lust in een reisje naar Amerika? Nou, best. Er was wat geld van een fondsje, genoeg voor de reis en een week of zes, en toen heb ik bij de Rockefeller Foundation een beurs voor een jaar aangevraagd en gekregen. De reis duurde veertien dagen, met de boot natuurlijk. Ik kwam eerst even in New York, toen direct door naar Boston en de volgende dag naar de Harvard Medical School. Daar liep ik tegen Cannon aan, die directeur van het *department* was, en toen dacht ik: potverdomme, die man moet ik hebben. Ik

wist helemaal niks van hem, dus toen ben ik als een gek gaan lezen.

Cannon had altijd een stuk of twintig onderzoeken tegelijk lopen. De mensen kwamen bij hem, hij zette ze aan het werk en kwam af en toe eens kijken en gaf goeie raad. Het was een ontzettend aardige, gezellige man, en natuurlijk een prachtige leerschool. Hij betrok mij ook al heel gauw bij de dingen, dus ik heb verschillende onderzoeken bij hem gedaan en ontzaglijk veel van hem geleerd: wat de technieken betreft, maar vooral ook het kritisch-wetenschappelijk denken. Hij was toen eigenlijk al bezig aan het ontwikkelen van het idee van die homeostasis, wat zijn grote vondst geweest is. Dat zat er al in, maar was er toen nog niet. Heel interessant!

Hij had dat hele *department* in zijn vingers, dat was ongelofelijk. Dan kwam je bij hem: kijk eens dokter Cannon, ik heb dit gevonden. En dan zei hij: hoe heb je dat gekregen? Nou, zo en zo. 'Dan moet je dit overdoen en dát overdoen en dan moet je dit weglaten en dát erbij doen en als je dán een curve krijgt, moet je bij me terugkomen' – zo op die manier. En hij nam je helemaal mee in zijn eigen dingen, ook. Hij pikte er altijd een van de medewerkers uit; die vroeg hij of het die dag uitkwam, en dan ging je bij Cannon in zijn lab en werkte je die dag met hem samen. Hard werken, scherp kijken, ontzettend kritisch zijn: het was hoogst inspirerend. En hij had sporen, hè; hij hield bepaalde lijnen 20, 25 jaar vast en liet ze punt voor punt zien.

De vraag waar hij aldoor mee bezig was, was langs welke wegen het lichaam zijn evenwichten weer bereikt als die verstoord dreigen te worden. Er zijn honderden verschillende invloeden die op het lichaam inwerken en trachten dat evenwicht te verstoren, en die hebben ieder weer hun eigen mechanisme – interne secretie, sympathisch zenuwstelsel enzovoorts – waarlangs dat, tot op zekere hoogte, hersteld wordt. Dat noemde hij homeostasis: het idee dat het lichaam iets onderneemt om het evenwicht te herstellen, als reactie op een prikkel. En dat was nog nooit gezegd.

Ik heb met hem bijvoorbeeld onderzoek over de temperatuurregeling gedaan. Dat is natuurlijk een heel mooi voorbeeldje: je wordt koud en dan ga je bibberen en dan produceren die spieren warmte; je wordt warm en je gaat zweten. Hij had een ontzettend slim idee om iemand of iets, een beest, te dwingen een hoeveelheid warmte te produceren – hij goot er namelijk ijswater in. Want als je ijswater in de maag krijgt, dan moet je dat opwarmen. Als je dat bij een kat doet, dan zie je dat die koud wordt, in mekaar gaat zitten en gaat bibberen; maar wat die kat belééft, dat weet je natuurlijk niet. Dus hij moest het met mensen doen. En toen heeft hij dat met mij gedaan, omdat ik de kleinste was en hij bij mij dus de minste hoeveelheid ijswater naar binnen hoefde te gieten.

Nou, dat was heel leuk. Je moest heel rustig blijven liggen en ondertussen werd je stofwisseling opgenomen; je mocht zo weinig mogelijk bewegen, maar

je had wat signalen, bijvoorbeeld de wijsvinger omhoog, de middenvinger omhoog. Dan noteerde hij de tijd en vroeg achteraf wat je wou zeggen. Het was heel merkwaardig. Je lag lekker warm op dat ding, dat water ging naar binnen, en tien minuten later voelde je je koud worden – krankzinnig, van binnenuit. Dus dan ging je wijsvinger omhoog: ik voel me koud worden. En middenvinger omhoog: ik geloof dat ik begin te bibberen. Dat kon je dan nog niet zien, maar die spiertjes voelde je al. Dan keek hij hoe lang dat duurde. Bij een kat kon je dan nog organen wegnemen of afsluiten, en dan kon je kijken of het nog zo ging. En op die manier kwam je dus achter het mechanisme dat die temperatuur constant probeerde te houden.

Je komt hiermee weer helemaal in de ontwikkelingsfysiologie terecht: een beest kan dit beter doen naarmate het hoger in de ontwikkelingstrap zit. Een vis kan bijna niks doen. Als het koud wordt scheidt hij er mee uit en als het erg koud wordt dan gaat hij dood. Hij kan niks doen. Een zoogdier kan veel en veel meer doen, sommige zelfs beter dan een mens.

Dat begrip 'homeostasis' heeft Cannon pas heel laat gelanceerd, ik geloof in '29 of zo. Nu is het gemeengoed geworden, maar het wordt niet meer met hem verbonden, zoals zo dikwijls gebeurt. Hijzelf is op het ogenblik een klein beetje vergeten, omdat de psychosomatiek er overheen gekomen is; dat zat er bij hem natuurlijk wel in, hij heeft bijvoorbeeld een boek geschreven over de emoties en de lichamelijke reacties daarop – *The bodily changes in hunger, fear and rage* –, maar het woord 'psychosomatiek' heeft hij nooit gebruikt en dat moest dus opnieuw ontdekt worden. Toen was hij een wereldnaam op het gebied van de fysiologie, met heel veel leerlingen.

Ik heb zijn ideeën later uitgebreid van het fysische en chemische naar het sociale, en gezegd dat je ook van een 'sociale homeostasis' kunt spreken. Die conceptie heb ik er aan toegevoegd."

Wetenschap

"Ik kwam heel anders terug uit Amerika. Ik was helemaal geïnspireerd, en ik had daar geleerd om wetenschappelijk te werken, waar ik nog plezier van heb; dat kun je op elk gebied toepassen, waar je ook terecht komt. In Amsterdam had ik natuurlijk niet de minste inspiratie gekregen, de hele studie niet.

Na dat jaar in Amerika heb ik mijn co-schappen afgemaakt, dat was voor mij een diepe teleurstelling. Dat was verschrikkelijk. In de eerste plaats waren ze allemaal in het Binnen-Gasthuis, dat ouwe rotting, met zalen van 48 bedden zonder de minste privacy... je was niets meer, hè. Als student had je een volkomen duidelijke positie: het onderwijs draaide om jou en dat moest je, actief en passief, verwerken. En ineens, páts; alles is weg, we willen je niet zien, ga weg. De co-assistenten waren niks meer, helemaal afhankelijk van de

belangstelling van de jongste assistent; je mocht aan geen patiënt komen. Ik heb veertien dagen opgesloten gezeten in zo'n laboratoriumpje, alleen maar pies kijken en niet weten van welke patiënt het is. Dat soort dingen.

Wat je daar aan medische praktijk zag, ging volkomen langs je heen of het was allemaal even akelig. Eén hoogleraar had zo'n twintig museumstukken liggen – die mensen lagen daar jaren en jaren, tot ze dood waren en er sectie kon gebeuren, omdat ze zulke interessante verdraaide hersenen hadden. Dat zag je. Ik had er toch al niet veel zin in, maar ik heb toen ontzettend genoeg gekregen van de medische praktijk. Ik wilde wetenschappelijk werk doen.

Na mijn artsexamen, in '26, ben ik weer naar Van Rijnberk gegaan, de fysioloog: of ik bij hem assistent kon worden. Hij kreeg bijna niemand, dus hij vond het wel mooi. Mijn dissertatie was toen bijna af. Na een paar maanden vroeg Van Rijnberk: "Wat wil je eigenlijk, wil je doorgaan?" Ik zeg: ja, eigenlijk wel. 'Nou', zegt hij, 'dat moet je wel even goed bedenken. Je bent nu tweede assistent, je verdient duizend gulden; ik kan je garanderen dat je over zes jaar conservator wordt, dan krijg je f 3500,-. Daarna moet je afwachten of je een professoraat krijgt. En nu is de zaak zo: in Utrecht gaat die vent gauw weg, maar dan ben je nog niet rijp, in Groningen gaat hij na een paar jaar weg, dan kun je het ook nog niet krijgen – dus je moet op mij wachten en ik zit hier nog zestien jaar. En als je dat dan niet krijgt, dan ben je voor de rest van je leven een gebroken man.'

Dat was de carrière, en dat was niet erg inspirerend. Toen heb ik daar zo eens over nagedacht. Het was helemaal niet aantrekkelijk bij Van Rijnberk; die dissertatie was af, ik had nog wel een ander plan maar dat werd op geen enkele manier geanimeerd. Pal daarop kwam dat briefje van Jelgersma, of ik zin had in een betrekking op Endegeest, waar ik ook nog wetenschappelijk werk kon doen. Toen dacht ik: ik ben gek als ik hier blijf zitten. Van Rijnberk was des duivels. Dat was in februari '27."

Honorarium

"Wat er nog bij kwam, was dat ik me stellig had voorgenomen dat ik geen financiële verhouding tot een patiënt wilde hebben. Er waren wat dat betreft twee oplossingen: of je gaat de wetenschap in, of je gaat naar het gesticht. Dat werd dus het gesticht, met de mogelijkheid van wetenschappelijk werk. Ik wilde geen geld van patiënten hebben."

Wilde u dat principieel niet?

"Ja, omdat ik dat een ongezonde verhouding vond. Dat vind ik nog."

U vindt dat het niet hoort?

"Het hoort niet. Je hoort de dokter, net als de dominee, op een andere manier te

betalen – niet direct door de patiënt. Die analogie is voor mij volkomen. Ik bedoel dit. De diensten van een geestelijke zijn onbetaalbaar, niet. Die man moet ook eten, dus dan is de enige oplossing dat je hem door de gemeenschap betaalt. Nou, de diensten van een arts zijn even onbetaalbaar. Ja, onbetaalbaar! Waarom mag een arts wel declareren 'één appendectomie', en de dominee of de pastoor niet 'één bediening'? Het is allebei niet betaalbaar."

Maar de arts wordt wel betaald.

"Ja, maar op een hele vreemde, kromme manier, en bovendien precies omgekeerd als eigenlijk zou moeten. Weet u wie lang geleden het honorarium bepaalde? De patiënt! Het heet 'ereloon', en daar zit wat in: 'Ik geef je wat ik missen kan, want hoeveel je voor me gedaan hebt is niet in geld uit te drukken. Dit wil ik je geven, dit is het enige waar ik mijn dankbaarheid mee kan uitdrukken.'

Het honorarium moet eigenlijk door de patiënt bepaald worden. Het is niet alleen 'één snee in de huid: drie gulden, zoeken naar de appendix: twee gulden, afbranden: een gulden vijftig', en dat dan opgeteld, zoals bij een autoreparatie. Nee, dit is nooit betaalbaar."

Hoe kwam u daar zo bij?

"Dat weet ik niet. Maar in mijn laatste studentenjaren heb ik het heel sterk gehad. Ik dacht: dit is onzin. Toen stond voor mij absoluut vast dat ik wetenschappelijk werk wilde en, als dat niet kon, een andere situatie waar ik niet door de patiënten betaald werd.

Ik wilde volkomen onafhankelijk van mijn patiënten zijn. Om te voorkomen dat ze mij tot dingen zouden brengen die ik niet goed vond: 'schrijft u mij eens wat voor' of weet ik wat niet. En om de vrijheid te hebben om tegen de patiënt te zeggen wat ik meende dat ik moest zeggen, zonder de angst om hem kwijt te raken. Want geld schept afhankelijkheid."

Bacteriofaag

"Een andere reden dat ik niet in de praktijk wou, was het boek *Arrowsmith*, van Sinclair Lewis. Dat was in 1925 verschenen, dus dat kreeg ik net in handen in de periode dat ik in twijfel was.

Dat is het verhaal van een jonge, arme student die dorpsdokter wordt. Dat bevredigt hem helemaal niet, en dan komt hij op een groot instituut en daar ontdekt hij de bacteriofaag. De bacteriofaag is een beest dat bacteriën opeet; dat was, voor de antibiotica, een geweldig ding tegen infectieziekten. Goed, hij heeft een bacteriofaag tegen de pest ontwikkeld en gaat naar het eiland waar de pest heerst om te bewijzen dat het goed is: de ene helft inspuiten, de andere niet.

Dat houdt hij natuurlijk niet vol, dus het eind is dat hij zijn hele proef verpest, iedereen inspuut, en dat zijn vrouw het dan ook nog krijgt. Nou, dat sloeg bij mij geweldig aan en dat is voor mij dus een van de redenen geweest dat ik niet in de praktijk wilde.

Ik heb *Arrowsmith* zelf in het Nederlands vertaald, dat is ook een mooie geschiedenis geweest. Daarvoor was een ander boek van Sinclair Lewis verschenen, *Babbitt*, en dat was gruwelijk slecht vertaald, werkelijk ontzettend. Ik kwam toen net uit Amerika, en toen heb ik een brutaal stukje in De Groene geschreven om het aan de kaak te stellen – dat het toch wel allerbedonderd was met moderne Amerikaanse vertalingen, dat ze eenvoudig de taal niet kenden, en dan zo'n honderd voorbeelden van dingen die allemaal gruwelijk mis waren. Toen heeft de uitgever mij gevraagd of ik dan maar *Arrowsmith* wilde vertalen. Ik likte mijn lippen af om dat te doen – ik had het al gelezen, het lag me helemaal –, maar ik zat tussen mijn semi en mijn arts en ik had er geen tijd voor. Toen heb ik f 500,- gevraagd, wat voor die tijd volslagen waanzin was voor een vertaling – dat is nu f 5000 –, en verdomd: ik kreeg het! En toen moest ik het doen.

De medische elementen zijn er door Paul de Kruif, de schrijver van 'Bacteriënjagers', ingebracht en dankzij hem doet het ontzettend levensecht aan. Zo'n jongen die medicijnen studeert zonder er eigenlijk over na te denken, die door de praktijk diep teleurgesteld wordt, die zoekt en dan eindelijk het geluk heeft om op een instituut te komen – wat ik dus ook al kende. En dan beschrijft hij hoe die jongen aan het speuren gaat, die bacteriofaag tracht te isoleren, en ook de moeilijkheden daarbij... dat voelde ik zo op mijn eigen lijf geschreven, dat ik dacht: ik ga die vent achterna."

Endegeest

"De opleiding tot psychiater begon in die jaren, '25 tot '30, vorm te krijgen, maar de specialisten zijn pas in 1932 geregeld; toen werd er een bepaalde leertijd vastgesteld, wie opleidingsbevoegdheid had, en kwam er een register. Daarvóór had iedereen het recht een bord aan de deur te spijkeren met het woord 'psychiater' er op – dat was helemaal niet geregeld. Toen dat register kwam, werd iedereen die vóór die tijd als dokter aan een inrichting verbonden was, officieel geaccepteerd als psychiater. Bij de gratie Gods. Dat is dus ook met mij gebeurd.

Toen dat briefje van Jelgersma kwam, of ik zin had in een baan als tweede geneesheer in Endegeest, ben ik een avond met hem gaan praten. Ik wist van niks, maar die mogelijkheid van wetenschappelijk werk was voor mij heel aantrekkelijk. Hij was al flink doof, het was moeilijk om contact met hem te krijgen, maar hij was heel aardig; ik had hem een paar jaar eerder eens gespro-

ken voor een onderzoekje waar ik mee bezig was, en mijn naam was blijkbaar in zijn hoofd blijven hangen. Zo ben ik op Endegeest gekomen. Wat er achter zat was het volgende: er was een kans dat daar een vent zou komen die niemand wou hebben, een Indische alcoholist. En toen hebben ze gezegd: beter iemand die er helemaal niks van afweet maar die tenminste niet aan de drank is, dan dat we hier dat nummer krijgen. Er werden nogal eens ouwe Atjeh-artsen krankzinnigendokter, want iemand die in Atjeh geweest was kon tegen alles, dachten ze.

Zo heb ik de psychiatrie geleerd, al doende. Ik was hoofd van de zwakzinnigenafdeling, Voorgeest; ik had twee paviljoens zwakzinnigen en één paviljoen rustige mensen: ik denk 300 zwakzinnigen en een rustige afdeling van 50 mannen en vrouwen, samen. 's Ochtends maakte je je visite, met de hoofdzuster, maar dan had je eigenlijk de rol van een soort huisdokter. Je moest wonden verbinden, ze waren nogal eens ziek – enfin, je had nogal wat te doen. Op zichzelf niet ongenoeglijk, want het is eigenlijk dé manier om met de patiënt in contact te blijven.

Nou ja, zo'n visite duurde vrij lang, dat deed je op je dooie gemak en dan was je om een uur of elf klaar; dan was het eigenlijk voor de rest van de dag bekeken. Dat was toen in de inrichting doodgewoon. Als je een nieuwe patiënt had nam je een middag om die helemaal na te kijken, maar ja, er kwam niet iedere dag een nieuwe patiënt, dus de een ging kool planten, de ander ging zijn postzegels verzamelen en ik ging naar het laboratorium. Ik deed daar pathologische anatomie, daar heb ik een paar aardige dingen gevonden; die zwakzinnigen geven natuurlijk wel mooi materiaal om werk over te doen. Dat zijn zulke rare mensen, die zitten zo raar in mekaar, die geven zoveel problemen... ik vond dat op zich heel interessant."

Fysiologisch.

"Lichamelijk, ja. Ik heb toen een ding gemaakt over de groei: dat, paradoxaal, een zwakzinnige zwakzinnig is omdat hij sneller groeit dan een ander kind – maar ook eerder ophoudt. Dus de marge waarin hij leren kan, is kleiner. En hoe zwaarder de zwakzinnigheid, hoe kleiner die marge is."

Werd u geïntrigeerd door die zwakzinnigen?

"Nou, niet erg hoor. We hadden daar in Voorgeest zware gevallen, hè. Wat daar kwam, waren idioten en zware imbecielen en zwaar misvormde kinderen met enorme neurologische afwijkingen... het was eigenlijk een rariteitenmuseum. Je kon er iets aan doen, maar niet veel. Er waren kinderen bij waar je helemaal geen enkel contact mee had, dat was verschrikkelijk. Ik heb ze verzorgd en behandeld voor zover het mogelijk was en voor de rest – tja, er was niet zo veel aan te doen. Ik heb me flink vastgeklemd aan het laboratorium en, zoals ik zeg, een paar leuke wetenschappelijke dingen gedaan. Vooral dat van

die groei wordt nog wel eens aangehaald.”

De eerste tien jaar waren uw publikaties anatomisch en fysiologisch; later werd u vooral sociaal geïnteresseerd. Er moet toch een omslagpunt geweest zijn.

”Ja, maar dat is later. In mijn opleiding heb ik geen enkel gevoel voor de patiënten gehad; dat werd je ook op geen enkele manier bijgebracht. In het gesticht heb ik mijn plicht gedaan, maar ik had géén gevoel voor de dramatiek van die mensen. Absoluut niet. Dat heb ik pas gekregen toen ik ze thuis bezocht en ze in hun eigen omgeving zag. In Amsterdam. Vandaar dat ik er later zo ontzettend op gestaan heb dat mijn medewerkers absoluut naar de patiënt toe moesten gaan en geen beslissing mochten nemen als ze er niet geweest waren.”

Dus toen u wegging uit Endegeest had u nog niet het idee dat de patiënten ook gewone mensen waren?

”Nee, absoluut niet. Het was een schizofreen, het was een debiel, het was een epilepticus, en daarmee uit. Vandaar ook dat ik, toen ik in Amsterdam begon, betrekkelijk makkelijk die catalogus van die 3000 patiënten kon maken. Dat was de vervloektheid van de opleiding, en dat is eigenlijk nog zo: als je een patiënt gedemonstreerd krijgt, dan wordt je een arm of een been gedemonstreerd, een aantal symptomen, maar geen mens.

Een heel stuk geneeskunde was in die tijd niks anders dan classificeren. De therapie was überhaupt heel zwak, wij werden getraind in het maken van differentiële diagnoses; die diagnose was de triomf van de demonstratie. Ik zie nog de diagnose met grote letters op het bord staan, met een streep er onder – een magisch handelen, hè: de ziekte heeft een naam gekregen en nu is hij gebannen. Je werd volkomen geïndoctrineerd.

In de psychiatrie kwam het er eigenlijk op neer of iemand schizofreen was of niet. Als je het bekeken, onderzocht en van een etiket voorzien had, dan was de zaak afgelopen. Het was niks, de gestichtspsychiatrie. Psychotherapie in de moderne zin bestond helemaal niet, neurosen kenden we niet; de particuliere psychiatrische praktijk bestond voor driekwart uit neurologie en één kwart, tja, mensen waar ze ook geen raad mee wisten. Een beetje hypnose misschien, maar ook niet veel. Dus die psychiatrie was eigenlijk een vak van niks, hè.”

Psychoanalyse

Er was toch al een psychoanalytische richting?

”Ja, maar die had een harde dobber hoor. Jelgersma is de eerste hoogleraar geweest die in Nederland over de psychoanalyse dorst te schrijven. Dórst te schrijven, ja. Hij deed dat op zijn bizarre manier, maar ondertussen gebeurde het toch maar; zijn leerlingen hadden er grote belangstelling voor, dus er was in

Endegeest een heel sterk analytisch georiënteerd discussiegroepje, en dat was bijzonder leuk.

Jelgersma heeft vooral laten zien dat al deze Freudse constructies zo goed op de geestesziekten pasten. Dat had niemand ooit gedaan, maar dat gebeurde daar. Er waren assistenten die in hun oudste kleren bij zo’n vent in de cel gingen zitten en opschreven wat hij zei. En dan rolde het er uit, hè: juist de zware psychosen demonstreerden de analytische principes natuurlijk schitterend. Want ze zeiden ronduit de dingen waar je bij een neuroticus een maand aan moest trekken om het er uit te krijgen, om het bewust te maken. Je zag op die manier dat de hallucinaties en waanideeën van een schizofreen helemaal geen onzin waren, maar dat die man eenvoudig conflicten naar boven bracht die een ander mens inslikt.

Jelgersma zei het op een vrij Friese, rechtlijnige en daardoor weinig populaire manier, en die maakte het ook af en toe belachelijk. In die tijd vloog er bijvoorbeeld nog wel eens een Zeppelin, en daar mocht je vooral niet roken. Toen is er een keer ontzaglijke stampeij geweest dat een vent een sigaar had gerookt in een Zeppelin, en toen schreef hij een geleerd stuk in de Rotterdammer, dat zowel die Zeppelin als die sigaar penis-symbolen waren, en zo klopte het. Zo was Jelgersma dan, hij sloeg altijd een paar dingen over.”

Had de analyse toen een imago zoals nu de acupunctuur of iets dergelijks?

”Nee, veel erger, want er was een enorme tegenstand. De mensen werden kwaád, die voelden zich ineens in hun onderbewuste getast, niet. Die werden vreselijk kwaad.”

Werd het echt verdacht gemaakt?

”Ja, het was vuiligheid. Heel erg. Echte vuiligheid. Dat iedereen met zijn moeder naar bed wou, en dat een kind seksuele aandriften had – nee, dat was het allerergste wat je zeggen kon. Die boekjes die Van Dieren in die tijd schreef, ‘Freud en het perverse gevaar’ en dergelijke, hadden de instemming van de meeste collega’s, in de gevestigde psychiatrie en bij de artsen in het algemeen. Hij had een hele aparte manier om zich uit te drukken, maar ‘hij zei het toch maar’.

Iemand als Waterink, een heel groot man in de christelijke psychiatrie, zei plechtig dat hij duizenden kinderen gezien en onderzocht had, en bij geen één enige seksuele uiting... nee, allicht niet, als je tegenover Waterink zat! Je moet je zo’n geweldenaar voorstellen, zo’n gereformeerde dominee uit die tijd.

Nee, je was een schurk als je daarmee aankwam; je verpestte de mensen er mee, en een kuise vrouw met dit soort dingen aankomen – hoe durf je! Dat ze dat aanhoorden in dat verdorven Wenen, dat kon nog te begrijpen zijn, maar die vuiligheid moesten wij niet hebben.

Ik heb de grootste heibel zien ontstaan op een congres, waar Van der Waals – een van de eerste analytici in Europa die daarna naar Amerika gegaan is – een inleiding hield. Toen kwam Hamaker, de psycholoog uit Utrecht, en die zei: dit was volkomen onwetenschappelijk en het was eenvoudig niet de moeite waard om er verder op in te gaan. Van der Waals was heel kwetsbaar, maar hij had een prachtig antwoord. Hij zei: 'Als ik meneer Hamaker vertel dat dit goedje', en toen nam hij een zoutvaatje en deed een beetje zout op zijn hand, 'dat dit goedje bestaat uit een groen gas en een metaal dat ontvlamt als het aan de lucht komt, dan gelooft hij me niet en heb ik een ontzettende moeite om het aan te tonen. En toch is het zo.' Dat is een aardig antwoord, hè.

Nee, de reactie op de psychoanalyse was zeer vijandig. Ga weg met die flauwe viezigheid, dat was de sfeer. Dat heeft geduurd tot het midden van de dertiger jaren."

Bent u zelf in analyse geweest?

"Nee. Ik mag gerust zeggen dat ik behoorlijk thuis ben in de theoretische analyse, en ik heb dat uiteraard ook op mezelf betrokken, maar niet samen met een ander."

Ook niet gewild?

"Toen ik tussen de 20 en de 25 was, waren er bijna nog geen mensen waar je een behoorlijke analyse mee kon maken, dus het kon eigenlijk helemaal niet. Anders had ik het misschien wel gedaan. Je kunt ook zeggen: ik weet het niet. Je hebt mensen die het wel gedaan hebben en die zeggen: ik word er beter van, ik begrijp mezelf beter, ik kan beter met mijn omgeving omgaan of wat dan ook – maar ik heb er nooit behoefte aan gehad. Ik geloof in het algemeen dat een analyse helemaal niet prettig is. Maar wat ik zeker gedaan heb, is een stuk zelfanalyse."

Voelt u zich in uw werk nog beïnvloed door uw vader of uw moeder?

"Nee. U bedoelt dat je je identificeert, dat je dingen doet omdat zij dat ook gedaan hebben?"

Nee; dat je denkt: ik lijk toch op ze. Wat was uw moeder voor iemand?

"Mijn moeder was de stille kracht op de achtergrond. Eigenlijk heeft ze mijn vader nooit kunnen bijhouden. Ze hadden oorspronkelijk alletwee niet veel aan ontwikkeling, maar zij is – zoals in die tijd dikwijls met vrouwen uit die kringen gebeurde – min of meer stil blijven staan. Ze had haar huishouden, ze had haar kind, dat is dan eigenlijk de grootste wereld. Maar ze was een hele goeie, zorgzame moeder. En ik heb wel het harde verstand van haar kant gehad: ze had een paar broers die ook echte harde, logische koppen waren. Ze was heel

koppig, nuchter, had veel gezond verstand, maar ze kwam eigenlijk nooit heel erg naar voren.

Mijn vader kwam ook in mijn leven natuurlijk veel meer naar voren. Dat was dus een heel gecompliceerde figuur, die geweldig goeie dingen had, maar ontzettend moeilijk was om mee om te gaan. Hij heeft eigenlijk altijd iets gezocht dat hij niet kon bereiken; misschien dat hij zelf ook niet helemaal wist wat hij zocht, dat kan heel goed. Het is een tijd prachtig gegaan met die uitgeverij, maar hij droeg aldoor zo de kiemen van de mislukking in zich, hè: hij mocht niet slagen. Een zoeker, ja, een gedrevene.

Dat heb ik dus veel minder gehad. Ik heb eigenlijk altijd een vrij grote zekerheid gehad, in mijn levenskompas, en die zekerheid is toegenomen omdat ik merkte dat ik aldoor mijzelf meenam. Ik heb dus een paar hele grote sprongen gemaakt – uit het laboratorium naar het gesticht, van het gesticht naar de GGD, van de GGD naar de sociale geneeskunde-, maar ik merkte dat het helemaal geen punt voor me was. Toen ik wegging bij de dienst, zeiden ze: kan je die patiënten dan in de steek laten? Maar die miste ik niet. Ik nam mijn eigen gedachtenwereld mee, en die kon ik op een ander gebied weer net zo toepassen. Dat geeft natuurlijk een hele grote zekerheid. Dus in die zin kun je mij eigenlijk helemaal geen zoeker noemen."

Hoofdstuk 3: 1945-1971

''De Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid bestond al sinds 1934, maar dat was niet veel meer dan een beetje geld verdelen. In de oorlog sluimerde het natuurlijk, maar toen is er wel geweldig hard gewerkt. Er was een kleine kern van het bestuur overgebleven, in al die narigheid die er was, en die heeft toen eigenlijk een plan opgesteld van wat er na de oorlog moest gebeuren. Juffrouw Lekkerkerker was daar de ziel van; de verwachting was dat er na de oorlog een enorme geestelijke nood opgevangen zou moeten worden. Eind '45, begin '46, vroeg de minister om een rapport en toen lag het klaar: excellentie, daar heb je het.

De Federatie herleefde weer. In het begin waren het nog allemaal scherven – het geld was er niet, er was niks behalve enthousiasme –, maar we hadden een kans, hè.''

Waar ging dat rapport over, als u het moet samenvatten?

''Dat ging over de vraag hoe die geestelijke nood zou moeten worden opgevangen, wat je nodig had. Psychotherapie moest bijvoorbeeld omhoog komen. Maar het besloeg net zo goed de zwakzinnigenzorg en de voor- en nazorg, zoals dat toen nog heette: in de grote steden had je dat al, maar dat moest dus over het hele land komen. En de Krankzinnigenwet moest gewijzigd worden. Het waren, als ik het wel heb, vijf hoofdpunten.

Joekes, de minister, heeft toen een reusachtige commissie gemaakt, met meer dan vijftig mensen, om die hele geestelijke volksgezondheid op poten te zetten – zowel wat de wet betreft als allerlei onderdelen. Die commissie is maar één keer bij mekaar geweest, en toen onmiddellijk verdeeld in vijf subcommissies.

We blaakten van enthousiasme, allemaal; we vergaderden 's ochtends, 's middags en 's avonds en schreven grote vellen vol. Er is een paar jaar ontzettend hard gewerkt, maar de gebeurtenissen liepen eigenlijk harder dan het werk van die subcommissies. Dan wist het departement dat we ergens mee bezig waren en dan vroegen ze hoe ver we waren. 'Ja, het is nog niet klaar, maar het gaat in deze richting.' 'O, geef in godsnaam hier; want we hebben – bijvoorbeeld – een Inspecteur voor de Geestelijke Volksgezondheid nodig, en daar hebben jullie aan gewerkt, hoe dat moet.' En dan kwam er een Inspecteur Geestelijke Volksgezondheid bij Sociale Zaken, terwijl de Inspecteurs Krankzinnigenwezen nog gewoon bij Binnenlandse Zaken bleven.

We zagen aldoor dingen verwezenlijkt, terwijl het nooit tot een eindrapport gekomen is. En na een paar jaar tijd was het vastgelopen in het ambtelijke zand. Dat had zich ondertussen ook weer georganiseerd en vormde een enorme tegen-

kracht – enfin, dat is eigenlijk de hele Nederlandse geschiedenis van die tijd geweest. Je enthousiasme ebde weg, je kreeg andere dingen te doen, en die commissie is gewoon verlopen. Het enige wat overbleef, was de subcommissie Krankzinnigenwet, die aan een nieuwe wet werkte. Dat ding was in grote lijnen helemaal klaar, er moesten alleen nog wat juridische puntjes op de i gezet worden; toen is het geloof ik naar Justitie verdwenen en daar is het een jaar of zes volkomen onder water geweest. Later bleek dat die juristen verward waren geraakt met dat wetsvoorstel en het tractaat van Rome: dat klopte helemaal niet, en die hebben zich daar toen in begeven.

Toen iedereen na een jaar of vijf ging vragen waar dat ding eigenlijk gebleven was, heeft Muntendam, die directeur-generaal was, nog geprobeerd om de boel weer op gang te krijgen. Hij wilde die subcommissie weer bij mekaar laten komen. Nou, dat is natuurlijk een volkomen mislukking geweest: de helft was dood, de andere helft had wat anders te doen, dus dat werkte eenvoudig niet. Een tijd later zijn Bartels en Kruisinga, alletwee als staatssecretaris, zich weer met de Krankzinnigenwet bezig gaan houden, maar die nieuwe wet is er nog niet. Verder is het werk van die grote naoorlogse commissie niet voor niks geweest, want het is geleidelijk voor het grootste gedeelte uitgevoerd.''

Openbare gezondheidszorg

''In de oorlog was ik *kaltgestellt* bij de GGD, maar na de bevrijding kwam ik weer terug in mijn oude functie, als hoofd van de afdeling. Ondertussen was die zaak geweldig gegroeid. Er was een kinderafdeling bij, het was totaal iets van 50 mensen geworden, dus ik zag zelf heel weinig patiënten meer. Er waren een stuk of acht psychiaters.

Langzamerhand kreeg ik toen het idee dat de dingen die ik vond meer algemene betekenis konden hebben, en niet alleen in de psychiatrische sector zouden gelden. Toen dacht ik: dan moet ik daar uit, en moet ik in de algemene geneeskunde komen.''

Had u een beetje genoeg van de psychiatrie?

''Ik had in zoverre genoeg van de psychiatrie... dit werk, van die afdeling, is slopend, hè. 's Nachts je bed uit en maar weer paraat zijn, een enorme verantwoordelijkheid en veel conflictsituaties waar je in kwam – ik had dat toen tien jaar achter elkaar gedaan, plus die jaren na de oorlog, en toen dacht ik: daar heb ik wel genoeg aan. Maar mijn voornaamste drijfveer was dus het idee dat wat ik gezien meende te hebben in de psychiatrische sector, toepasbaar moest zijn op de algemene medische situatie. Toen ben ik directeur openbare gezondheidszorg van Amsterdam geworden; dat is het enige waar ik ooit werkelijk voor gesolliciteerd heb, waarvoor ik moeite gedaan heb om het te krijgen.

Het was een nieuwe functie, in '49 bij gemeenteraadsbesluit ingesteld. Dat bureau openbare gezondheidszorg had de taak om B & W te adviseren over de ontwikkeling van de gezondheidszorg en om de gemeentelijke gezondheidszorg te coördineren met de particuliere. Daarbij hielden de directeurs, van de GGD en de ziekenhuizen, hun eigen verantwoordelijkheid op hun eigen terrein; daar moest niet aangekomen worden, want die wilden geen vent tussen zichzelf en de wethouder hebben, wat volkomen te begrijpen is.

Ik dacht: dit is zo'n buskruitvat, ik moet zien dat ik een eigen terrein krijg. En dat heb ik toen gezocht in de research. Ik heb daar natuurlijk met de wethouder en in het college over gepraat, en gezegd: U zult mij adviezen vragen, maar ik zal u geen enkel advies geven als het niet gebaseerd is op onderzoek. Daarmee had ik mijn taak eigenlijk bepaald. Mijn verhouding tot de directeurs moest niet die van iemand zijn die de baas over ze kon spelen, maar iemand die hun medewerking vroeg voor onderzoeken op het gebied van het ziekenhuiswezen of de GGD. Nou, dat vond men aannemelijk. Toen had ik dus de gelegenheid om te onderzoeken of wat ik geleerd had in de psychiatrische sector, algemeen toepasbaar was. In de hele geneeskunde."

Hoe zou u dat kort samenvatten?

"De plasticiteit van de mensheid. Dus de gedachte dat de ziekte gedeeltelijk inherent is aan de persoon, maar evenzeer zijn vorm of zijn inhoud – dat laat ik daar – krijgt door de omstandigheden.

Balint heeft het uitstekend gezegd: de arts en de patiënt maken samen de ziekte. Daarmee heb je alles gezegd: het is fifty-fifty, dat geldt voor de somatische geneeskunde net zo goed als voor de psychiatrie.

We hebben bijvoorbeeld een onderzoek gedaan naar kinderen onder de vijf jaar met frequente ziekenhuisopnamen. Dan krijg je dus een aantal kinderen die tien, twaalf maal zijn opgenomen. Als je de leukemie er buiten laat, zijn dat bijna allemaal orthopedische gevallen – kinderen met een horrelvoetje, moeilijke operaties om het helemaal goed te krijgen. Zo'n kind wordt een groot aantal keren geopereerd, en dan zie je ook dat die ouders blijven zoeken tot ze weer een arts vinden die daar op in wil gaan. We hadden als controlegroep genomen de kinderen met hoogstens één opname, en we konden toen een typologie opstellen van wat we genoemd hebben het 'geïntroverteerde' gezin, dat zijn conflicten binnenhoudt, en het 'geëxtroverteerde' gezin dat ze naar buiten brengt. Bijvoorbeeld door steeds weer een arts voor zo'n operatie te zoeken."

In de somatische geneeskunde kun je ook zeggen: je hebt iets aan je nieren of je hebt het niet.

"Je hebt iets aan je nieren of niet – dat is waar, dat is het somatische feit. Maar

de vraag is: hoe word je als nierpatiënt? Dat is iets wat helemaal van buitenaf komt.

Ik heb eens een stukje geschreven over 'patiënt en zieke'. Daar heb ik het verschil zo omschreven: een patiënt is iemand die door het medische systeem heenwandelt en hulp zoekt, een zieke is iemand die wat heeft. Een patiënt doet wat, een zieke hééft wat. Iemand wordt van 'zieke' 'patiënt', als hij in handen van de dokter komt.

Ik ontken geenszins dat de meeste mensen die patiënt heten iets hebben, zeer zeker, maar welke vorm dat krijgt wordt sterk beïnvloed door dat hele medische apparaat en de wisselwerking tussen dokter en patiënt. Mensen zoeken vaak de dokter die als een sleutel op het slot past."

En dat zou soms niet moeten?

"Nee. Vooral niet als die ziekte een doel heeft. Een ziekte kan een manier zijn om veiligheid te vinden, zorg, aandacht."

Moet je er dan niet op ingaan?

"Je moet het de patiënt duidelijk maken, dat het dat doel heeft. Anders wordt hij vanzelf zo. Want afgezien van je beroerdigheid is het eigenlijk fijn om in een ziekenhuis opgenomen te zijn, hè. Een paar jaar geleden heb ik er zes weken gelegen, en ik weet nog wel dat ik, toen ze tegen me zeiden 'je kunt er de volgende week uit', even die schrik voelde: ik heb er geen zin in, het is te lekker hier. Als u ook wel eens in een ziekenhuis gelegen hebt, hoeft ik u verder niets te zeggen, dan weet u het zelf."

Sociale geneeskunde

"Ik was heel kort directeur openbare gezondheidszorg, toen er een aantal aanbiedingen van hoogleraarschappen kwamen; dat was allemaal tussen '47 en '50, maar ik wou Amsterdam niet uit. Toen kwam de medische faculteit met een aanbod voor sociale geneeskunde. Dat zou een gewoon hoogleraarschap zijn, maar toen heb ik direct gezegd: nee, want dan nemen jullie mij mijn laboratorium af, want dat is de stad. Een buitengewoon hoogleraarschap wil ik heel graag hebben, maar ik moet directeur openbare gezondheidszorg blijven, anders ben ik waardeloos omdat ik mijn onderzoeksgebied kwijt ben. Dat liep namelijk als een waterval. Al die adviezen moesten onderzocht worden, en in die tijd moest je ook vrij lang wachten voor de co-schappen, dus ik kreeg allerlei doctorandi en semi-artsen die een paar maanden over hadden en voor een onderzoekje kwamen. Dat ging ontzettend leuk.

In 1952 werd ik buitengewoon hoogleraar in de sociale geneeskunde; dat is doorgegaan tot '60, toen liep het me over mijn schoenen. De Eerste Kamer was er bijgekomen, ik was directeur openbare gezondheidszorg, hoogleraar en voor-

zitter van de Federatie – dat was een beetje veel. Toen heb ik de eer aan mezelf gehouden en ben gewoon hoogleraar geworden, met het onmiddellijke gevolg dat ik mijn terrein kwijt was. Ik had trouwens ook het idee dat ik maar eens uit dat directeurschap moest. Tot dat moment was het zonder heibel gegaan, maar het zat er helemaal in dat dat niet zo bleef.”

Hoe heeft dat ambt zich verder ontwikkeld, directeur openbare gezondheidszorg?

”Dat is meteen dood geweest. Toen ik wegging, hebben ze de directeur van de GGD met de waarneming ervan belast; dat betekende dat hij niks te doen had, want hij kon niet gaan coördineren tussen zichzelf en de particuliere gezondheidszorg. Het heeft dus nooit meer gefunctioneerd.”

Is het een mislukking geweest, of is dat wat cru gezegd?

”Het was geen mislukking, want in die tijd, na de oorlog, moest er een heleboel gebeuren. Bij de wederopbouw was het helemaal niet gek. Er waren altijd verschrikkelijke problemen met plaatsgebrek, en het was erg nuttig om dat particuliere initiatief, dat vreselijk wild was, samen te brengen met de gemeente. Het particuliere initiatief deed tenslotte de helft van het werk, nu nog, dus dat moest je samen zien te laten werken; we hebben toen allerlei raden opgericht – voor de gezinsverzorging, voor de wijkverpleging – om die mensen bij elkaar te krijgen.

Waar we lang op hebben zitten wachten, was de nieuwe gezondheidswet van '56. Daarbij kreeg elke provincie een raad voor de volksgezondheid, maar een district van een provincie kon een aparte status krijgen. We hebben toen aldoor zitten hopen dat Amsterdam die status zou krijgen, dan zou ik daar meteen directeur van kunnen worden, maar dat is nooit gebeurd. Want de provincies zeiden: we zijn daar even gek, om het grootste deel van onze inwoners af te stoten!

In het algemeen kun je zeggen dat die functie van directeur openbare gezondheidszorg zeker wel gewerkt heeft, maar dat er geleidelijk steeds minder behoefte aan was.”

”Van '52 tot '60 ben ik buitengewoon, van '60 tot '70 gewoon hoogleraar geweest. Samen achttien jaar. Het heeft me alles gegeven wat ik er van verwacht heb. Ik heb speciaal genoten van de dissertatie-begeleiding, niet erg van het college geven – of überhaupt van het onderwijs, als je daar even de dissertaties aftrekt –, en het contact met de collega's was een teleurstelling.

De reden daarvan was dat ik voor iets stond, iets schreef en zei, dat de machtigste groep in de faculteit, de klinici, absoluut niet aanstond – dat er nog wat meer was dan een reageerbuis en een electrocardiogram, daar kwam het

eigenlijk op neer. Er zijn natuurlijk één paar mensen geweest die dit niet alleen accepteerden, maar er ook naar gehandeld hebben (de psychiaters uiteraard, omdat die er het dichtste bij stonden, maar ook iemand als Durrer, en Kloosterman, en de kinderarts Tegelaers) maar de interne geneeskunde en de chirurgie, wat toch meestal de dominerende mensen in de kliniek zijn, moesten er niets van hebben.”

Wat vonden die er eigenlijk van?

”Flauwekul.”

Zeiden ze dat met zoveel woorden?

”Eigenlijk wel. Borst bijvoorbeeld, die vond het flauwekul. Dat is juist nog even een pijnlijk ogenblik geweest, toen ik van buitengewoon gewoon zou worden: Borst heeft zich daar formeel tegen verzet. Voor een gewoon hoogleerschap vond hij dit niet de moeite waard.

Ik heb een tijd lang gemengde colleges gegeven, gecombineerd met de klinici, maar dat is enige malen voor de studenten spaak gelopen. De clinicus begon dan met zijn verhaal en dan kwam ik als sociaal-geneeskundige, schilderde de achtergronden en gaf meestal een andere prognose. Nou, dat verdroeg Borst absoluut niet. We hebben het ook eens een keer gewoon voor de studenten uitgevochten. Dat ging over een jongen van een jaar of 18, die struma had; hij was al een keer geopereerd en had een litteken in zijn hals.

Borst gaf een briljant college over de werking van die struma – dat kon hij ontzettend mooi doen – en kwam tot de conclusie dat deze patiënt 50 milligram thyrioride, schildklierpoeder, per dag moest hebben. Werkelijk briljant. Toen kwam ik en ik zei: de verhoudingen thuis zijn zo, die jongen is licht debiel, hij heeft een heel weinig actieve vader, die het allemaal laat lopen, en een buitengewoon dominante moeder. Die moeder heeft maar in één ding geloof, en dat is in het mes. Nu is ze er één keer in geslaagd om die jongen te laten opereren, wat in deze omstandigheden bij deze jongen absoluut geen therapie is – die zal nooit van z'n leven tevreden zijn met een poedertje per dag, dus die gaat lopen tot ze een ander vindt die weer een operatie doet. Conclusie: jouw therapie zal niet effectief zijn, die moeder laat de poeders liggen, die wil weer een operatie hebben. Toen is Borst woedend geworden: 'Ik heb niks te maken met dat gepraat over dominante moeders!'

Een andere keer liet hij een man van tussen de 65 en 70 zien, die in diabetes-coma was opgenomen; dat duurt een week of drie, eer je zo iemand uit levensgevaar en weer in evenwicht hebt. Hij liet hem voor de tweede keer zien; die man had voor de tweede keer in coma gelegen, maar zou nu weer naar huis gaan. Ondertussen hadden wij een huisbezoek gedaan, om de omstandigheden te bekijken. De vrouw van die man was aan één oog blind en had sterk reuma-

tiek; die man moest eigenlijk het huishouden doen, maar had zelf een flinke tremor. Beven, hè. Hij zou naar huis gaan met een dieet van 200 gram brood en dergelijke, en tweemaal per dag een insuline-injectie. Nou, een kind kon begrijpen dat dat niet zou gebeuren: die vrouw was doodgewoon niet in staat om een injectiespuit te hanteren, die man ook niet, en dat dieet zou ook niet gehouden worden. Dat zei ik dus. Toen zei Borst, heel kalm: 'Dus wat verwacht je?' Ik zeg: dat die man over op zijn hoogst twee maanden weer wordt opgenomen, met een hypo- of hyper-glycemisch coma, omdat hij te veel of te weinig heeft ingespoten. 'Nou', zegt Borst, 'dan beginnen we opnieuw, hè?'."

Die kloof is niet te dichten.

"Nee. Ik heb wel een soort wittebroodsweken gehad; in het begin waren er collega's die zeiden: dat vind ik interessant, dat wil ik ook wel graag weten, fijn dat jij dat doet. Maar toen bleek dat dat eigenlijk niet anders kón worden dan kritiek op hun eigen werkwijze, namen ze me het toch kwalijk.

De houding van 'het is geklets, niet wetenschappelijk en niet waar te maken' kwam voort uit angst. Bedreiging, zuiver bedreiging. Ze zouden iets niet gezien hebben dat ze hadden horen te zien – dat is een sterke bedreiging. Dan negeer je het, en zeg je dat het er niet is."

Integrale geneeskunde

Wanneer is het begrip 'integrale geneeskunde' ontstaan?

"Toen ik dat boek schreef, 'Inleiding tot een integrale geneeskunde', in '55. Gewoonlijk begin ik met een titel, en schrijf daar een artikel of een boek omheen, maar ik had hier geen titel voor. Ik kwam met een nieuwe manier om iets te bekijken, maar ik heb er erg mee gezeten hoe ik dat moest noemen; ik dacht 'integraal', maar dat is geen erg prettig woord, 'holistisch' helemaal niet, dat is nog erger. ... Toen heb ik aan een paar mensen gevraagd: als jij een boek in de etalage ziet liggen met 'integrale geneeskunde' erop, wat doe je dan? Ik weet nog dat Van der Wey van het Wilhelmina Gasthuis zei: dan loop ik hard weg. Maar goed, ik kon geen andere titel bedenken, dus toen heb ik het zo gelaten.

Wat mij getroffen had, was dat de sociale anamneses van ziekenhuispatiënten allemaal zo verschrikkelijk waren; dat er zo'n hoop ellende in hun leven was geweest. Toen was de vraag: kom je in een ziekenhuis als je een beroerde levensloop hebt gehad? Ik heb getracht om dat systematisch na te gaan, die parallel tussen ziekteverschijnselen en levensloop, en daarvoor 250 gevallen helemaal uitgepulkt.

De conclusie was dat somatische, psychische en sociale elementen in de geneeskunde met gelijk gewicht gewogen moeten worden. Je moet er niet één element uit losmaken, want het heeft zijn betekenis in het geheel; ik ben eigen-

lijk direct weer bij die homeostasis-gedachte terechtgekomen, van Cannon. De praktische kant van deze driedeling is dat je, voordat je met de therapie begint, moet uitmaken in welke sector – somatisch, psychisch of sociaal – je de meeste kansen hebt. Vaak moet je sociale maatregelen nemen, omdat de preventie in de maatschappij ligt."

Is het verbreid, het begrip 'integrale geneeskunde'?

"Het wordt zeker nog gebruikt. Vaak zonder mijn naam er achter, maar dat beschouw ik als een compliment."

Heeft het veel gevolgen gehad?

"Ik dacht het wel. Langzaam natuurlijk, hoor, maar de psychiatrie bijvoorbeeld is toch wel heel sterk deze kant uitgegaan. En de kindergeneeskunde, heel duidelijk."

Maar de harde kern van de geneeskunde...

"Nee, dat is een concurrentie die je niet aankunt. Al die mooie machines – daar kun je niet tegen op. Ik weet niet of je ooit weer een reactie krijgt, maar in de wedloop tussen die twee richtingen ligt de ene op het ogenblik duidelijk voor.

Waar je het wel ziet, heel merkwaardig, dat is in de ziekenhuisbouw. Laten we maar niet over het Academisch Ziekenhuis in Amsterdam praten, dat is werkelijk nog verschrikkelijk, maar in het algemeen houdt de moderne ziekenhuisbouw wel degelijk rekening met het feit dat er mensen in moeten. Het Elisabeth Gasthuis in Haarlem bijvoorbeeld, als je alleen al die entree neemt – dat is werkelijk heel goed, of je er nu als patiënt of als familielid komt."

Eigenlijk is de sociale geneeskunde niet zo geworteld geraakt.

"Helemaal niet! Het is helemaal niet geworteld. Begin '50 was het een spikplinternieuw vak, met drie nieuwe hoogleraren binnen twee jaar, maar die zijn dus ook allemaal ongeveer gelijk weggegaan. Nu zijn er zeven of acht, en bovendien is de huisartsgeneeskunde er bijgekomen, maar ik beschouw het nog altijd als zo'n plantje dat wel een beetje groeit, waar nog een blaadje aankomt, maar dat er uit komt als je even trekt. Niet geworteld."

Komt dat nog?

"Dat weet ik niet. Je kunt natuurlijk zeggen dat wij het niet goed gedaan hebben. We hebben zeker te weinig leerlingen gefokt; de belangstelling voor dit vak komt pas veel later. Als je mijn promovendi ziet – en dat zijn er veel, ik geloof dertig –, dan zijn dat voor meer dan de helft mensen van boven de 50: huisartsen die iets nog eens rustig willen bekijken. Er zijn bijna geen jonge mensen bij. Dan moet je natuurlijk eigenlijk wel zeggen dat je het niet goed

gedaan hebt.

Wat ik fijn vond in het hoogleraarschap was het wetenschappelijk werk, en dat je daar volkomen vrijheid in had. Dat was kostelijk, ik kan niet anders zeggen.”

Eerste Kamer

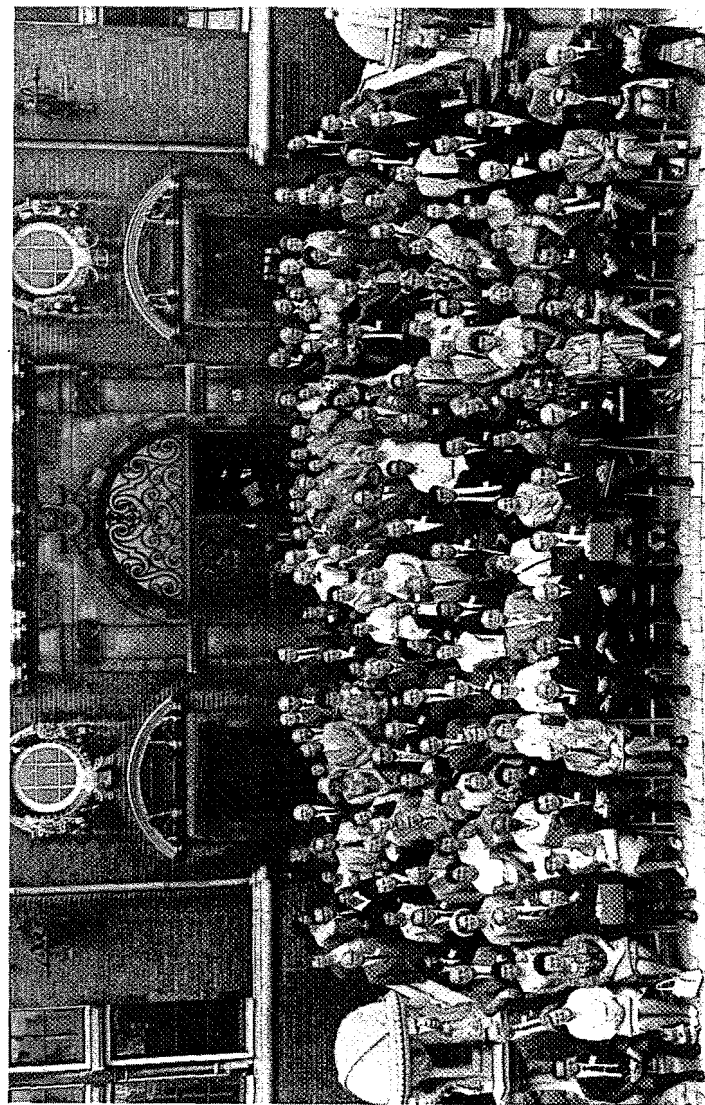
”Op een goeie dag belde Evert Vermeer me op, of ik zin had om in de Eerste Kamer te komen. Ik had al in een aantal staatscommissies gezeten en zo, maar wist veel te weinig van de inwendige werking van een departement – en hoe de Kamer werkte eigenlijk nauwelijks. Dus ik zei ja, uit een zekere nieuwsgierigheid. Nou, ik ben daar ontzettend mee in mijn schik geweest. In '58 ben ik er in gekomen en dat heeft zo tot '71, '72 geduurd; ik ben veel langer blijven zitten dan eigenlijk mocht.

Ik kom uit een oud socialistisch gezin, maar dat heeft aanvankelijk heel weinig invloed op me gehad; ik ben pas lid van de SDAP geworden toen ik in Amsterdam terugkwam, in '31. Rond '37 ben ik er uit gegaan vanwege die ontwapeningskwestie – ik vond het wel belangrijk om niet ontwapend te zijn –, in '45 ben ik meteen lid geworden van de Partij van de Arbeid en in de Wiardi Beckman Stichting gekomen. Ik heb me nooit met enige directe politieke activiteit beziggehouden, ben nooit op een vergadering geweest of wat dan ook, maar in de Wiardi Beckman was genoeg te doen. De sectie gezondheidszorg was zeker niet de meest bloeiende (het aantal socialistische artsen is bedroevend klein, dat is werkelijk niks), maar het was ook niet helemaal een dood watertje: we hebben wat rapporten gemaakt. En toen hebben ze op een bepaald ogenblik gezegd dat die Eerste-Kamerfractie eens wat versterkt moest worden, dat er wat mensen met inhoud in moesten komen.

Ik vond het enorm leuk. In de eerste plaats door de geweldige hoeveelheid informatie die je krijgt; een gedeelte is heel interessant, de rest gooi je natuurlijk zo gauw mogelijk weg. Je overzag de hele landsproblematiek en je kon ook eens naar de onderkant van de machine kijken, wat zeer de moeite waard is.

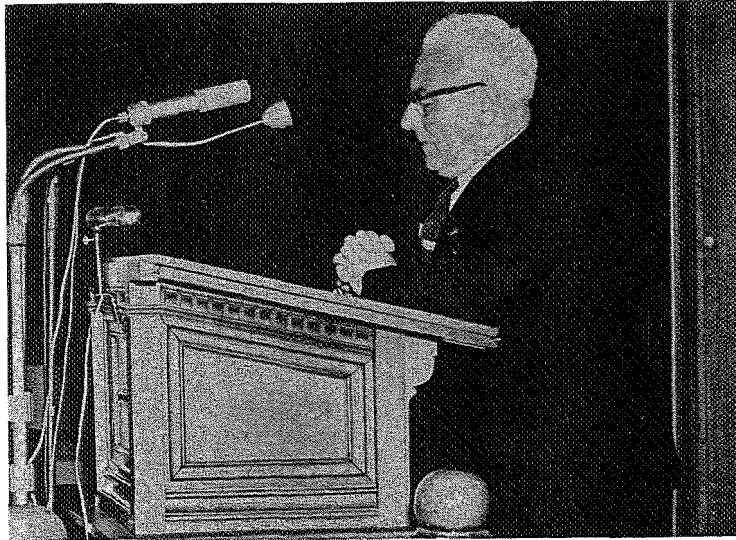
Ook het contact met mijn medeleden vond ik buitengewoon prettig, vooral omdat dat in de Eerste Kamer politiek helemaal niet zo gescheiden is. Je zit ook door mekaar, hè, je zit niet gerangschikt, dat tekent het al. En je bent niet in de eerste plaats politicus – of liever: dat is de uitzondering –, dus je maakt daar kennis met een aantal mensen die inderdaad van grote deskundigheid zijn. Je kunt gerust zeggen dat het voor twee derde deskundigen zijn, en dat zijn in het algemeen mensen die hun zaken kennen. Echt de moeite waard om mee te praten. Je kreeg een goed geargumenteerde andere kijk op de dingen, geen achterbalkon-van-de-tram-kletspraat.

Ik heb veel contact gehad met mensen als Schermerhorn en Hein Vos, maar

Amsterdam, 1963: bijeenkomst World Federation for Mental Health (Querido op de voorste rij, 10e van links)

(foto Lindeman)

Bijeenkomst World Federation for Mental Health, 1963

(foto Lindeman)

Honderd jaar Staatstoezicht Volksgezondheid, 1965; v.l.n.r. J.H. Klatte, R.J. Krusinga, P.J. Muntendam, G.M.J. Veldkamp, A. Querido en A.J.H. Bartels

ook bijvoorbeeld met De Gaay Fortman, de ouwe dan, wat toch een hele bijzondere vent is. En met Van Hulst, de hoogleraar pedagogiek aan de VU – die man kon ethische oordelen geven dat je zei: potverdomme, dát is de moeite waard. En juristen: Brongersma bijvoorbeeld, dat is een ongelofelijk interessante vent om mee te praten. En Van Riel, toch ook heel erg de moeite waard: een héle vreemde man, maar zeer, zeer erudiet; wist ongelofelijk veel.”

U praat er over alsof het een beetje een debating club was.

”Dat was het ook, voor een groot gedeelte. Die Kamer was altijd leeg; de Tweede Kamer trouwens ook, als er niets bijzonders aan de hand is, en in de Eerste Kamer is er natuurlijk bijna nooit iets echt bijzonders aan de hand. Je kon heerlijk in de fractiekamer zitten werken, en je liep er eens even uit om een kopje koffie te drinken en een ander is er ook even uitgelopen – nou, dan praatte je heel veel met elkaar.”

”Ik hield me uitsluitend bezig met volksgezondheidskwesties; in een grote fractie heb je het voorrecht dat je je tot je eigen onderwerp kunt beperken. Heel lang ben ik de enige arts geweest in de Kamer. Soms werkte dat een beetje pijnlijk, want dan kwamen ze wel eens met persoonlijke vragen en zo.

Toen ik in de fractie begroet werd als nieuw lid, zei ik: dank je wel, erg leuk dat jullie me benoemd hebben, maar ik wou even dit stellen. Jullie hebben me hier ingehaald niet vanwege mijn politieke activiteit, want die is nihil, maar vanwege mijn deskundigheid. En als ik op een bepaald ogenblik moet kiezen tussen deskundigheid en partijbelang, dan kies ik de deskundigheid – dus hou daar wel rekening mee.

Dat is een paar keer gebeurd, met verschillende consequenties. Het is wel eens voorgekomen dat ik ergens niet vóór kon stemmen, eenvoudig omdat ik het een gevaar voor de volksgezondheid vond, maar dat de fractieleden zeiden: we moeten op het ogenblik minister X of Y steunen, dus hij moet onze stem hebben. Als het dan geen principiële zaak is, dan 'ga je effe weg', zoals dat heet: dan ben je absent. Ik heb goddank nooit gehad dat het zo principieel was dat dat niet kon, want dan moet je eruit gaan. Soms zeiden ze: nou Querido, je gaat je gang maar, stem dan maar tegen, dat begrijpen we dan wel.

Bij de AWBZ, de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten, ben ik de enige in de hele Staten-Generaal geweest die tegengestemd heeft. Dat is een hele discussie geweest. Ik had mijn speech vooruit rondgestuurd in de fractie, wat je doet als iets er echt op aankomt, en mijn conclusie was dat ik tegenstemde. Toen zeiden een paar anderen: wij vinden dat ook eigenlijk, wij stemmen ook tegen. En toen zei ik: nee, dat moeten jullie niet doen, want ik stem zuiver als deskundige tegen. Die wet is niet goed, maar hij moet er wel komen, want je kunt die mensen niet allemaal in de kou laten zitten – god bewaar me dat de PvdA er

tegen gaat stemmen, dat kan helemaal niet. Dus jullie moeten allemaal voorstemmen, behalve ik."

U kon alleen maar tegenstemmen omdat de rest voorstemde.

"Ja, natuurlijk. Stel je voor dat mijn stem beslissend geweest zou zijn! Dan had ik anders gestemd."

Wat was uw voornaamste kritiek op de AWBZ?

"Dat er geen tegenwicht was. Ze hadden een instrument geschapen om mensen op te nemen, maar geen tegenwicht om ze eruit te halen of om te voorkomen dat ze opgenomen werden. En dat heeft zich ook gewroken, niet. Je hebt nu een recht om opgenomen te worden, het is geen gunst meer, dus die ziekenhuizen en instellingen zijn als paddestoelen uit de grond gekomen – honderdduizenden, miljoenen gulden.

Kruisinga zei toen: dat is waar, maar we kunnen niet alles tegelijk doen, dat komt nog wel. Ik zeg: dat kán niet, want dat evenwicht is op dit ogenblik, nu, verbroken. Je moet meteen iets anders scheppen, met even veel geld als je hierin stopt. Maar ja, dat is niet gebeurd en de ellende is duidelijk.

Dat was in '68, nu is het veel te laat. Maar ze praten er nog over dat Querido toen gelijk had."

"Je moet er in de Kamer erg aan wennen dat je in principe geen gehoor hebt als je spreekt, tenzij je heel belangrijk bent of hele gekke dingen zegt. Maar je kunt toch niet zeggen dat je helemaal geen macht of invloed hebt: je spreekt voor de ambtenaren, op de tribune, en als je het geluk hebt dat je iets zinnigs zegt zie je toch wel hoe dat doorwerkt. Want dat is het kanaal, hè. Ik was bijvoorbeeld erg goed met Muntendam, die een tijd directeur-generaal was; die zat daar dan. Hij wist trouwens meestal vooruit wat ik ging zeggen."

Hoe?

"Omdat ik het er met hem over gehad had. Dan zei ik: zeg Piet, ik ga het daarover hebben, wat denk je daarvan? 'Dat moet je doen', zei hij dan, of: 'daar ben ik het helemaal niet mee eens'. Nou goed, dank je wel. Dat deed ik trouwens met opposities bij promoties ook. Als ik werkelijk een principiële debat wilde hebben, ging ik naar zo iemand toe en zei: ik wil het over die stelling of over dat stuk hebben, ik zal dat en dat zeggen, denk er maar eens over.

In de eerste jaren was het ook verschrikkelijk prettig om met Kruisinga samen te werken, als staatssecretaris; we waren alletwee dokter, dat maakte het ook makkelijker. Dan ging ik voor de begroting naar hem toe en zei: Kruisinga, ik ga vragen of je wel genoeg geld hebt. 'Ja, moet je doen', zei hij, 'moet je doen'. En andere keren zei hij: god, ga je het daar over hebben, moet dat nou?

Op die manier krijg je een goed debat."

Wat waren de succesvolle punten van uw Eerste-Kamerlidmaatschap?

"Wat we tegengehouden hebben, is dat de Warenwet zo veranderd zou worden dat de keuring van de waren bij de bedrijfsverenigingen zou komen – bij de belanghebbenden zelf. Dat was een plannetje van Veldkamp. Hij heeft daar een proefballonnetje van opgelaten, maar toen zo duidelijk te verstaan gekregen dat hij daar geen kans mee had, dat hij het niet geprobeerd heeft. En het tientje van Veldkamp, het eigen risico voor de ziekenhuisopname, dat is toen ook tegengehouden. Dat is niet zo groot, maar die Warenwet was heel ingrijpend geweest."

Abortus, was dat al een onderwerp?

"Ja, begin '70 was het initiatiefvoorstel van Lamberts er al. Daar heb ik, na lang beraad met mijn fractie, tegen gesproken. Omdat ik meende dat abortus een gewone medische zaak is, die zonder speciale wet onder controle gehouden moet worden; alles wat je er speciaal voor maakt, zet de abortus in een apart hoekje, en dat is niet nodig. Ik heb toen gezegd: laat dat artikel in de strafwet maar bestaan, want een arts die dit met een goede indicatie doet, is niet strafbaar en hoeft niet bang te zijn. Nou, daar heb ik nogal wat beroering over gehad, want dat was dus tégen het initiatiefvoorstel van de eigen partij. Maar ze zeiden: nou ja, ga je gang maar."

Dan hebben we nog de Krankzinnigenwet.

"Ja, dat is natuurlijk een ontzettende lijdensweg geweest. Aldoor weer een nieuwe commissie, weer een nieuwe minister – bijna was je er en dan gebeurde er wat en ging het weer niet door. Eerst heeft Bartels het geprobeerd, als staatssecretaris; dat werkte wel, maar het waren moeizame besprekingen, helemaal weer van het begin af aan, en het is eigenlijk vastgelopen. Toen zou Kruisinga dat varkentje wel eens even wassen, maar daar kwam ook niks van terecht. Alleen dat wetje van hem, Bijzondere Opnemingen in Psychiatrische Ziekenhuizen (BOPZ), dat er nog altijd niet is en dat er ook niet komen mag. Een wanproduct is dat, helemaal mis.

De eerste jaren was het erg prettig om met Kruisinga samen te werken, maar de laatste jaren was hij dol, hè. Hij wou minister worden, weet ik wat allemaal, en dat wetje heeft hij op z'n Kruisinga's volkomen geforceerd. Als een tank is hij door alles heengegaan, door alle commissies en alle opmerkingen, omdat hij per se zijn naam in het Staatsblad wilde hebben – want dat vinden ze fijn als je een wet krijgt waar je naam onder staat. Dat was in '71, geloof ik; er was toen al niet meer met hem te praten. Ik heb dat ontwerp in de Eerste Kamer afgebroken, en toen een nieuwe maateenheid gelanceerd. Ik heb gezegd: als je alle mensen optelt die, behalve de patiënt zelf, aan de BOPZ te pas komen,

dan krijg je een volksbusje vol. Dat is toen een beetje een gevleugeld woord geworden.

Ik heb een aantal keren bij de begroting kunnen vertellen dat ik nu het dertigjarig jubileum vierde, en nu het vijfendertigjarig jubileum – dat ik altijd nog hoopte om eens een nieuwe wet geestelijk gestoorde te behandelen, maar dat het wel erg lang duurde.

Ik ben onder andere Kamerlid geworden in de hoop dat ik dan 'mijn' wet zou kunnen verdedigen, maar dat is niet gebeurd. Bij mijn laatste speech in de Kamer heb ik een grafrede gehouden. Nu sta ik op het standpunt dat anderen het maar eens moeten doen; ik schrijf er geen woord meer over. Het is goedkoop om er, zonder enige verantwoording, over te blijven schrijven. Want je komt altijd weer op het onoplosbare punt: wanneer mag je dwang toepassen als je geen dwang wilt toepassen, hoe kun je mensen zo safe mogelijk van hun vrijheid beroven. Dat is de kwadratuur van de cirkel, hè. Ga er zelf maar eens aanstaan.”

Hoofdstuk 4: 1940-1978

”Na de oorlog was het hele krankzinnigenwezen kapot. Een heleboel gestichten lagen in het westen; die zijn allemaal naar het oosten verhuisd, en daar hebben de moffen in gezeten. Dus toen die boel ontruimd werd, waren dat ruines geworden. Een kwart van alle krankzinnigen is in de oorlog van de honger gestorven, en de gestichten zijn het allerlaatst aan de beurt geweest bij het herstel: pas in de vijftiger jaren is men begonnen met de wederopbouw. En toen had je dat chronische personeelsgebrek, dat eigenlijk nooit opgeheven is. Voor de gewone ziekenhuizen was het al moeilijk, maar voor de gestichten was het hopeloos – terwijl genoeg personeel, en goed personeel, essentieel is voor een goed gestichtsregime.

In de zestiger jaren zijn de subsidieregelingen voor de sociaal-psychiatrische zorg gekomen; het had toen al de naam 'sociaal-psychiatrische dienst'. Dat had zich ontwikkeld uit de voor- en nazorg, die dus bij de Amsterdamse GGD één was geworden, wat de meeste grote plaatsen, al voor de oorlog, ook zijn gaan doen: Rotterdam had het dus al, Den Haag heeft het gedaan, Groningen, Haarlem, later nog meer. De opzet was overal dat je geen mensen opnam voordat je ze in hun sociale context bestudeerd had, en bovendien dat het gesticht niet ontsloeg voordat er overleg gepleegd was over wat er verder met de patiënt zou gebeuren. Het succes hing natuurlijk erg af van de mensen die het deden, dat spreekt vanzelf.

Het eerste MOB, medisch-opvoedkundig bureau, is van '28, in Amsterdam; dat had juffrouw Lekkerkerker uit Amerika meegebracht. Het was zuiver geïnspireerd op de ervaringen met de *Child Guidance Clinics*, een van de dingen die in 1930 op het congres in Washington geweldig gepousseerd werden – het idee dat je de jeugd moest hebben om latere narigheid te voorkomen. De verbreiding daarvan ging vrij snel; al in de dertiger jaren zijn er, in grotere en kleinere plaatsen, MOB's gekomen. Hoe het uitgevoerd werd hing natuurlijk ook weer helemaal van de mensen en de omstandigheden af – of er centen waren of niet –, en over opleiding werd in het geheel nog niet gesproken, maar het begon in die tijd. In de oorlog kreeg het dus ook een enorme klap, zoals de hele zorg, maar daarna begon het opnieuw.

De LM-bureaus, voor levens- en gezinsmoeilijkheden, waren helemaal een oorlogsprodukt. Dat is begonnen in het bevrijde zuiden. Ze merkten dat de gezinnen verschrikkelijk veel problematiek te verwerken kregen – ze kregen mannen terug die ze in vier jaar niet gezien hadden en dat soort dingen –, en toen zijn ze daar begonnen met die bureaus. Dat was dus echt voor het ontwrichte gezin, direct na de bevrijding. Maar toen die eerste golf over was, bleven die problemen, of in elk geval die bureaus; als je heibel met je man had

kon je daar naar toe gaan, en dan zat er een maatschappelijk werkster en soms een psycholoog en eens in de week kwam er een psychiater kijken en zei: die moet ik hebben, die is veel te zwaar gestoord. Die LM-bureaus zijn uit de nood geboren, maar in veel gevallen blijven bestaan.

Het IMP, Instituut voor Medische Psychotherapie, en het Psychoanalytisch Instituut zijn iets later gaan functioneren. Dat was eigenlijk bedoeld als opvangstation voor mensen die tijdens oorlogshandelingen gek zouden worden – die de orde zouden verstoren en paniek zouden veroorzaken. Maar in de oorlog heeft dat helemaal niet gewerkt, en daarna is het heel lang erg moeilijk geweest om er geld voor te krijgen. Jarenlang zijn er ontzettende financiële moeilijkheden geweest, waarbij de medewerkers zelf hele grote offers brachten om het te laten lopen: ze betaalden de behandeling ook nog, voor een groot gedeelte. Ik zei altijd: jullie hebben een sigarenwinkel en je zet er een vent voor die rijksdaalders weggeeft, zodat je binnen sigaren kunt kopen. Zo was het werkelijk! Maar langzamerhand is het geconsolideerd, en heeft het hele andere vormen gekregen.”

Geestelijke volksgezondheid

”In de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid vormden de sociaal-psychiatrische diensten en de MOB's eigenlijk de kern. Dat waren dus de psychiaters en de psychologen die zich bezighielden met werk waar in ieder geval een preventieve kant aan zat. Daaromheen nog wat instituten, en daar weer omheen hadden we de buitengewone leden, die vanuit een andere werkring met geestelijke volksgezondheid te doen hadden; dat waren bijvoorbeeld onderwijzers en artsen. Er zat dus een sterk preventief element in.”

Was de inhoud van het begrip 'geestelijke volksgezondheid' iedereen duidelijk?
”Nee.”

Het is altijd nogal een vergaarbak geweest.

”Ja. Maar kijk eens, we hebben ons daar – en dat is misschien ook wel mijn invloed geweest – niet zo verschrikkelijk om bekommerd, hè. Want als je dat gaat doen, krijg je óf steriel geklets óf je krijgt splitsingen, niet. Ik ben van ongeveer '54 tot '67 voorzitter geweest, en ik stel er een eer in dat de Federatie het enige lichaam was waar de confessies allemaal in gebleven zijn; we hebben de katholieken erin gehouden. En dat op zo'n gevoelig punt! Maar ja, als iemand een lang verhaal wou opzetten over godsdienst en geestelijke volksgezondheid, dan zei ik: nee, dat moet je niet doen, of schrijf het in elk geval niet in het Maandblad, of niet als bestuurslid van de Federatie, begrijp je wel. Dat is me natuurlijk aan de andere kant verweten, want dat beperkte de werkzaamheid nogal.

Over geestelijke volksgezondheid hadden we zo van die algemene kreten, je kent ze wel – zoiets als 'optimale ontplooiing van iedere persoon zonder een ander te hinderen'. En wat doe je daar dan mee? Daar doe je niets mee. Dan kun je zeggen: het onderwijs moet zijn competitieve factor inbinden, laten we daar eens een congres over houden. En meer niet.

Die Federatie was heel pragmatisch, die was ontstaan om centen te verde-len. Dat heb ik altijd heel sterk vastgehouden, dat dat in de eerste plaats onze taak was; ik vond dat wij alleen dat moesten doen wat een ander niet in zijn eentje kon doen – een bibliotheek, films verhuren, een enkele keer een groot congres, en verder de duiten verdelen. Als iemand anders vanuit zijn katholieke of protestantse houding iets anders wilde doen, moest hij dat vooral doen, maar niet wij als Federatie.

Eens per jaar hadden we een algemene ledenvergadering, dan werd de begroting vastgesteld. Dat was wel leuk: een soort zelfreiniging, iedereen zat te kijken of een ander niet meer kreeg. Op die manier kreeg je een goed evenwicht, waarmee je met een gerust hart naar het departement kon gaan.

Na de jaren vijftig werd het werk in de Federatie langzamerhand routine. Het had een bepaalde vorm gekregen, waar de een wat meer tevreden over was dan de ander; ik was politicus genoeg om te weten wat het mogelijke was. Ik voelde zelf dat het helemaal routine werd, en toen dacht ik: nu moet ik er uit. Dertien jaar voorzitter is veel te lang, hè. Bovendien kwamen toen die fusieplannen met de confessionele bureaus; ik was het daar niet mee eens, maar dat heeft mij niet belet om ook die zaak, geloof ik, behoorlijk te leiden. Maar toen duurde dat te lang – er kwamen allerlei verschrikkelijk ingewikkelde dingen over de bestuursamenstelling en zo, of ze wel genoeg te zeggen kregen in die nieuwe zaak – en toen heb ik bij het begin van een vergadering gezegd: wat ook de uitkomst is, dit is mijn laatste bestuursvergadering.

Ik was tegen die fusie omdat ik vond dat we een samenwerkend lichaam hadden dat heel goed werkte; de Federatie in zijn oude vorm functioneerde uitstekend. De fusie ging onder het motto 'weg met de verzuiling', maar ik heb helemaal geen last van de verzuiling gehad. Dus ik heb het nooit begrepen.”

Geestelijke hygiëne

”Als ik terugkijk op de georganiseerde geestelijke volksgezondheid vanaf 1945, dan vind ik dat die zich niet slecht ontwikkeld heeft. Ik bedoel dat zuiver met de praktische maat gemeten: de dingen die ter hand genomen zijn, de vorm die ze gekregen hebben. Dat is toch helemaal niet gek.

Het uitgangspunt in '45 was ook heel praktisch: er waren veel directe noden, kapotte gezinnen, überhaupt aanpassingsmoeilijkheden, dus er was genoeg te redderen en dat moest georganiseerd worden.”

Als je oude teksten leest, heeft 'geestelijke volksgezondheid' niet alleen met praktische hulpverlening te maken, maar ook met een betere samenleving, een beter soort mens.

"Dat is vooral internationaal heel duidelijk geweest; ik heb daarbij gezeten en ik weet nog wel, dat mij dat niet als reëel voorkwam. Dat was bij het eerste naoorlogse internationale congres voor de geestelijke volksgezondheid, in 1948 in Londen. Daar is aan voorafgegaan, wat ik een erg aardig experiment vond, een multidisciplinaire discussiegroep, die een *statement* moest maken dat eigenlijk de basis voor het congres zou gaan vormen. Dus we zaten een maand voor het congres te zweten; onder anderen Margaret Mead heeft daar een vrij grote rol in gespeeld. Met heel veel pijn en moeite is het gelukt, en dat *statement* ging inderdaad uit van oorlogspreventie: de eerste regel was 'Since war was born in the mind of man...', enzovoorts.

Ik weet wel dat ik mij vooral tegen die eerste zin enorm verzet heb; ik vond oorlogspreventie een incidenteel ding, waar je niet een totaal begrip aan moest ophangen. De redenering was dat de geestelijke volksgezondheid ontplooiing wilde, dus betere mensen, en dat daardoor de oorlogskansen zouden dalen, nietwaar. Maar ik heb toen gezegd dat we niet van de oorlog uit moesten gaan, omdat we niet wisten of we dat over tien jaar nog het voornaamste zouden vinden. Nou ja, dat *statement* is doorgegaan, zoals dat dan gaat, en op dat congres verdampst. Er is trouwens voor de oorlog ook al een groep psychiaters geweest die, laat ik zeggen, therapeutische boodschappen de wereld instuurden om oorlog te voorkomen, ook in Nederland.

Op dat congres in Londen is de *World Federation for Mental Health* opgericht, die eigenlijk nooit goed levenskrachtig is geweest. Ik ben daar ook bestuurslid van geweest en heb me zeer impopulair gemaakt door daar kritiek op te hebben. Ze hadden een enorm geldgebrek: vaste inkomsten hadden ze nauwelijks, die bijdragen van de nationale verenigingen waren natuurlijk niks. Het enige dat ze wisten te bedenken was bedelen bij rijke Amerikanen; dan braken ze ergens 30.000 dollar los en dan gingen ze daar ergens iets van doen.

Ik heb er altijd op gehamerd om een paar dingen te gaan doen die alleen een wereldorganisatie kon doen: maak een geweldig documentatiecentrum, maak een bibliotheek, een informatiecentrum, dergelijke dingen. Maar dat vonden ze niet spectaculair genoeg. Dan ging Jack Rees, die de grote motor van de *World Federation* was, weer een enorme wereldreis maken van die 30.000 dollar, en dan werd er gerapporteerd over 'The state of Mental Health in the World' – zo op die manier. En elk jaar hadden ze zo'n grote vergadering in een land dat met enige zorg was uitgekozen, en dat was ook volkomen stereotiep: een voorzitter uit het land, de organisatie vanuit Londen, een onderwerp dat soms inloeg en soms niet, zoveel grote voordrachten, zoveel discussiegroepen, en dan had je het. Ik heb er een stuk of zes, zeven meegemaakt, als het niet al te ver weg was.

Nee, ze waren machteloos, ze hadden geen centen; het heeft eigenlijk nooit goed gefunctioneerd."

Wanneer is het idee 'geestelijke volksgezondheid' gaan verwateren?

"Tja, kijk eens; dat idee, die geestelijke hygiëne, is eigenlijk geen zelfstandig begrip, hè. Het moet altijd ergens óp zitten. In '48, op dat congres, heb ik ook een speech moeten houden en toen heb ik alle punten in de maatschappij opgenoemd waar de geestelijke hygiëne een aangrijpingspunt kon vinden. Dan kreeg je dus inderdaad de kerk, de school, het leger, de politie, de rechterlijke macht, enzovoorts. Dat mag je dan zeggen, maar daarmee is het eigenlijk afgelopen. Want dan heb je het dus over politieagenten, rechters, journalisten, onderwijzers, architecten, enzovoorts – en de enige consequentie is dan dat al deze lui in hun opleiding een geestelijk-hygiënische scheut moeten krijgen. Nou, vertel het maar. De artsen hebben het nog niet eens gehad!

Geestelijke hygiëne is eigenlijk een wolk: hoe dichtter je er bij komt, hoe vager hij wordt. Ik heb zelf ook een poosje geprobeerd om het begrip te enten op andere dingen, maar dat is niet gelukt. Bij het Maandblad heb ik bijvoorbeeld mensen uit hele andere richtingen gevraagd; ik herinner me Visser, een belastingman die ontzettend aardige stukjes in *De Groene* schreef. Die heb ik eens uitgenodigd en toen heb ik gezegd: er zit een geweldig geestelijk-hygiënisch element in de wijze waarop de belastingdienst functioneert, niet. Als je rekent wat een klap een belastingbiljet is, dan zouden jullie daarmee rekening moeten houden bij de manier waarop je inlichtingen geeft, je vorderingen stelt, enzovoorts. Dat vond hij wel leuk en daar heeft hij een stukje over geschreven. Maar dat is ook doodgelopen, want er gebeurt verder niks, hè. Dat is nou een kleine ervaring, maar zo heb ik ook andere mensen gehad.

Er zijn ontzettend veel initiatieven vastgelopen. In de Federatie had je bijvoorbeeld ook de onderwijzers. Je had de gewone leden, dat waren degenen die, populair gezegd, met patiënten omgingen, en je had de randmensen – die in de normale maatschappij functioneerden, maar ook met de geestelijke volksgezondheid te maken hadden. Die keken een beetje jaloers naar de volle leden; ze hadden ook hun eigen kringen en waren voor ons moeilijk te bereiken. Dan kon je een congres van onderwijzers beleggen met als onderwerp 'Hoe staat het met de geestelijke hygiëne in het onderwijs', en tot het resultaat komen dat het hele competitie-idee dat het onderwijs doordringt, fout is. Goed, dan kun je ze met die boodschap naar huis sturen. Er gebeurt niks!

De politie heeft serieuze pogingen gedaan; ze zeiden: wij willen er wat meer van begrijpen, help ons nou met die mensen waar we zo'n last van hebben. Toen is er hier in Amsterdam een psycholoog bij de politie gekomen, in andere plaatsen misschien ook wel, maar als er een rel is en de gummistok wordt getrokken, dan wordt de gummistok getrokken. En dat kun je ze dikwijls echt

niet kwalijk nemen, omdat het eigenlijk niet anders kan. Bij die gijzelingen hebben ze de psycholoog ook ingeschakeld, maar die heeft ook geen oplossing kunnen geven. Dus je kunt zeggen: het heeft geen wortel geschoten, hè, waar dan ook."

Maar wat is 'het' dan precies? Je moet toch eerst vaststellen wat geestelijke hygiëne is, voordat je kunt zeggen dat het geen wortel geschoten heeft.

"Wat ik er mee bedoel is dat je, bij wat je doet, altijd in de eerste plaats voor ogen houdt: ik heb met een ander mens te maken. En ik moet me dus voortdurend, elke keer opnieuw, afvragen: wat doe ik met die mensen? Dat vind ik de essentie van de geestelijke hygiëne: de gehumaniseerde benadering. En dat vergelijk ik volkomen met het somatische optreden van de arts: hij dént er niet over om zijn handen niet te wassen voordat hij een patiënt aanraakt, om eens iets te noemen. Dat is er in geheid. Maar woorden kunnen net zo infectueus zijn als bacteriën, dus je moet als je iemand met woorden benadert ontzettend goed weten of je hem blootstelt aan besmetting, geestelijke besmetting."

Ik heb zelf erg mijn best gedaan in de ziekenhuizen, maar als je ziet hoe je in je eigen medische sfeer je keel schor kan praten, dat het niks geeft, dan zeg je, nou ja..."

Omdat de mensen gewoon op de oude manier met anderen blijven omgaan.

"Ja, en ook hun excuses daarvoor hebben. De drang van het geval, de acuteheid, het gevaar, de drukte, de belasting, de hiërarchische verhoudingen – dat alles samen maakt dat het niet tot zijn recht komt. En dan ga je weer organisatie stapelen, dan moet je aparte mensen hebben voor de geestelijke hygiëne, maar dat is fout: ze moeten het zélf doen, het moet geïntegreerd zijn in hun werk. Ik moet er niet één hebben die alleen maar prikt en met de stethoscoop luistert, en een ander die met de patiënt praat – het moet dezelfde zijn.

Ze zijn op het ogenblik erg bezig met die terminale zorg. Dat is een ernstig probleem. Want je ziet, wanneer het vonnis wordt uitgesproken dat het een ongeneeslijke zaak is, waar niks meer aan te doen is, dat er ook niks meer aan gedaan wordt. De dokter komt niet meer of veel te weinig, de zusters lopen er langs; ze geven wel de gewone verpleegsterszorg, maar de belangstelling is weg. Dus de mensen kunnen veel beter sterven dan ze op het ogenblik doen.

Nu is er hier in Amsterdam een clubje dat dat wil aanpakken. Die beginnen dan met een team samen te stellen, multidisciplinair, waar alles inzit – een totaal van 33 mensen die daar op die arme bejaarden worden losgelaten. Met andere woorden: iedereen voelt zich persoonlijk onmachtig en schuift het naar anderen toe, naar hele geleerde specialisten. Het wordt allemaal verschoven: 'Ik kan het niet, ik heb er geen tijd voor, ik weet er niks van en ik wil het ook liever niet'. Die versplintering zie je in alle opzichten.

In de medische ontwikkelingen zie je die wedloop tussen, aan de ene kant, de humane benadering en aan de andere kant de technisch-specialistische. Er is geen twijfel aan, dat die laatste op het ogenblik op alle fronten wint. We kunnen niet tegen dat technische geweld op."

Apeldoorn

We hebben het nog niet over de oorlog gehad.

"Die ben ik vrij goed doorgekomen. Veel mensen hebben veel ergere dingen beleefd, en ik vind het helemaal niet nodig om uitgebreid te vertellen hoe ik er doorheen gedraaid ben. Toen ik ontslagen was bij de GGD, ben ik arts in het Apeldoornse Bos geworden, het joodse gesticht in Apeldoorn; ik ben een van de zeer weinige overlevenden die het oppakken van de patiënten daar heeft meege maakt. Die zijn in '43 allemaal op een goeie dag in de trein gezet en vergast.

In diezelfde tijd raakte ik mijn ster kwijt, op volkomen legale wijze; volgens de bepalingen bleek ik half-jood. Toen zijn we naar Amsterdam teruggegaan en hebben daar als gewone mensen de ellende van Amsterdam meege maakt. Ik wou niet meer bij de dienst terugkomen want daar werd voor Duitsland gekeurd, en toen heb ik wat gemodderd bij het Rode Kruis, bij de bloedtransfusie en dat soort dingen. Ik heb nooit hoeven onderduiken."

In Duitse termen was u niet-jood?

"Ja, ik was niet-jood. Ik ben voor 14/16de jood, en volgens de bepalingen was dat half-jood. Ik heb twee niet-joodse overgrootmoeders, ieder aan een kant, dat was voldoende. Dat was de bepaling: jood is degene die vier joodse grootouders heeft. Nou, ik had twee niet-joodse overgrootouders, dus ik had ook twee niet-joodse grootouders; één aan mijn vaders kant en één aan mijn moeders kant, anders had het niet geholpen. Mijn vader en mijn moeder vielen er wel onder, die hadden er net een te weinig.

Er was zo'n *Beauftragte*, die dat uitmaakte. Daar moest je met je afstamings tabellen en je hele boel komen, en die bepaalde dan of je jood was of niet, en dan kreeg je een briefje. Dat was een hele goeie vent, die met de Hollandse advocaten samenwerkte. Toen zijn de NSB'ers er achter gekomen dat die man veel te royaal was – ik was natuurlijk niet de enige die met 14/16de zijn ster kwijt was –, en toen is de sibbekundige afdeling van de NSB hem gaan natrekken. Godzijdank zijn ze van achteren af begonnen. Ik was een van de eersten, dus voordat ze aan mij toe waren was het al lang bevrijding.

Ik was met een niet-joodse vrouw getrouwd, anders had het nog niks geholpen: een half-jood die met een joodse vrouw trouwde, was natuurlijk ook

verloren. Mijn kinderen telden ze als kwart-joden, die konden dus naar de middelbare school.

Ik ben in '43 in dit huis komen wonen, na Apeldoorn. Daar stond waarachtig nog een bordje 'te huur' op, het laatste bordje in Amsterdam."

De inrichting in Apeldoorn is in '43 ontruimd?

"Ja, begin '43. Het personeel heeft praktisch helemaal kunnen vluchten, op een paar na, maar de patiënten zijn netjes in Apeldoorn in de trein gezet en vergast. Ik heb ze zien oppakken; het waren zes- à zeventhonderd mensen. Ze hebben hun eigen krankzinnigengestichten ook vergast, hè, de Duitsers.

Het is een hele merkwaardige geschiedenis geweest, want men voelde zich in Apeldoorn reusachtig veilig. Dat Apeldoornse Bos was wel het joodse gesticht, maar de stemming was veel meer van 'wie bemoeit zich daar nou mee' en 'wat moeten ze in godsnaam met die krankzinnigen doen'; er zijn stromen Amsterdammers naar toe gegaan, om als verpleger of wat dan ook te werken. We zaten daar eigenlijk helemaal geïsoleerd in dat maatschappijtje, helemaal buiten, wat helemaal zo gek niet was.

Er werden ook wel eens patiënten uit Westerbork naar Apeldoorn gebracht, en dan kwamen er altijd een paar mensen mee. Op een ogenblik zei de dokter van Westerbork: jullie zitten hier niet zo goed meer; die had wat gehoord en dorst niet meer te zeggen. En toen kwam Aus der Fünten op een dag, in burger, de boel verkennen. De directeur praatte met hem. Toen vroegen wij achteraf: wat had-ie? Ja, zegt de directeur, 'ik weet het eigenlijk niet, maar hij vroeg wel of hier een halte van de trein was'. Die directeur was een vreselijk goeie vent, maar hij had helemaal niet gesnapt dat die boel ontruimd zou worden! Ik zeg: nou, dat is duidelijk, hè.

Van de patiënten is een handvol 'm gewoon in gestichtskledij gepiept, en door de bevolking verborgen. Een handvol, niet meer. Van het personeel is een veel groter percentage ontkomen, want toen we zeker wisten dat het mis was, hebben we gewaarschuwd en toen zijn veel personeelsleden eenvoudig weggelopen. Die laatste dagen was het dus vreselijk moeilijk, omdat we heel weinig personeel voor de patiënten over hadden.

Het was in januari. Ze zijn om een uur of zes 's avonds gekomen; na een tijdje begonnen ze met die auto's te rijden. Wij hoorden dat alleen maar, omdat we met de artsen bij elkaar zaten in een apart lokaal.

Aan het eind van de avond kwam Aus der Fünten die kamer binnen; hij vroeg of er iemand was die het terrein goed kende. Hij wou een gids hebben. Ik dacht: nou, dat moet ik zien. Toen heb ik met Aus der Fünten het hele terrein afgelopen. Het was half twaalf, twaalf uur 's avonds, stikdonker; ze waren al een hele tijd bezig. Gedeeltelijk was het al weg, gedeeltelijk moest het nog ontruimd worden.

Bij een bepaald paviljoen heb ik patiënten zien inladen, bij andere waren de patiënten er nog – die kwamen nog aan de beurt.

"Het was een merkwaardige scène. Eerst hij *schnauzen* en ik mijn mond houden natuurlijk, en toen hielden we alletwee onze mond en liepen stom van de ene afdeling naar de andere. Hij inspecteerde hoe snel het ging, dat interesseerde hem allemaal. Toen schoot een broeder hem aan en die vroeg of hij mocht blijven, want zijn vrouw was zwanger, en toen *schnauzte* hij direct er overheen: 'Nein, kann auch in Westerbork ein Kind bekommen!' – zo op die manier. En toen ging hij mopperen tegen mij, 'Immer die Ausnahmen, immer die Ausnahmen, immer fragen die Leute Ausnahmen'; ik hield mijn mond, en toen zei hij ineens, nou ja, 'wenn ich in diese Umstände wäre, sollte ich auch eine Ausnahme fragen'.

Dat zei hij zo in zichzelf, naast mij: in die omstandigheden zou hij ook een *Ausnahme* vragen. En toen hoorde ik mezelf zeggen: 'Wenn Sie das sagen, möchte ich auch gern um Ausnahme bitten'. Toen zei hij: 'Wieso denn?' 'Ich bin die Mischehe', zei ik, het gemengde huwelijk. 'Ah, Sie sind die Mischehe!' – want er was er maar één, voor het hele Apeldoorn. 'Sie können bleiben'. Ik zeg: 'Danke', want wat moet je anders zeggen. 'Danke'.

Toen liepen we door. Er was ergens ook een geweldige Engelse luchtaanval aan de gang; die vliegtuigen waren betrekkelijk laag, dus het hele drama werd begeleid door het gedreun van die vliegtuigen. Toen kwamen we in een afdeling die ontruimd was. Hij snoof eens, en zei: 'Es müffelt hier', het stinkt hier. Ik zei: 'Ja, das ist die Angst'. En toen begon hij zich, wonderlijk genoeg, te rechtvaardigen: 'Das sind doch ja unnütze Münde, wir haben das auch gemacht', en: 'Es ist ja doch Krieg, wir haben kein Essen für diese Leute' – zo op die manier, hè, zo'n beetje janken, zoals ze dan ook wel eens doen.

Toen zei ik: 'Ja, aber das darf man doch nicht tun'. 'Wer soll das verbieten?', zei hij. En toen wees ik naar boven, 'die dort oben', in het midden latend hoe hoog ik wees – of ik de vliegtuigen bedoelde of een hogere macht. Dat was heel mooi, toen keek hij me twijfelachtig aan.

Daarmee was het afgelopen. Hij had er genoeg van, dus hij zei bonjour en ik ging naar huis, waar ze bezig waren m'n koffertje te pakken, want ze rekenden er absoluut op dat ik naar Westerbork zou gaan. Ik gooide een steentje tegen het raam, mijn vrouw kwam te voorschijn en ik zei: pak je koffertje maar uit, ik blijf hier. Maar ik kwam niet binnen, want ik dacht: als ik daar nu ga zitten en ze zoeken morgen of ze nog iemand verstopt hebben, dan ben ik natuurlijk de sigaar; Aus der Fünten heeft tegen mij gezegd 'Sie können bleiben', maar ik heb geen papiertje of niks. Dus ik ben teruggegaan naar de lokalen waar het personeel zat, en daar ben ik bij gaan zitten.

's Ochtends om een uur of zes werd al het personeel in auto's gezet naar

Westerbork. Ze werden één kant opgedreven, maar ik liep daar dwars tegen in, tot ik bij een Feldweibel kwam, die natuurlijk zijn hand opstak. Toen zei ik in mijn beste Duits: Herr Obersturmbahnführer, of iets dergelijks, hat mich persönlich zurückgestellt, also... En toen lieten ze me lopen. De rest is allemaal naar Westerbork gegaan. Daar hebben ze uitgezocht of er nog uitzonderingen waren, dus toen is er na enige maanden nog een aantal teruggekomen, maar de rest is verdwenen."

Was het een koel gebeuren?

"Ja. Allemaal doodkalm. Er gebeurde niks."

Er was ook geen paniek onder de mensen.

"Absoluut niet. Machteloos, zoals een konijn tegenover een slang zit. Het ging ook met een rotvaart, hè – heel efficiënt. Aus der Fünnten interesseerde zich er het meest voor, of hij genoeg benzine zou hebben. Hij had echt van die *Aktionsfreudigkeit*: hij had daar een mooie opdracht, hij moest binnen zoveel uur een inrichting evacueren, dus van de benzine die ze meegebracht hadden moesten zoveel ritten gemaakt worden. Dan vroeg hij bijvoorbeeld aan een chauffeur: hoeveel heb je er gedaan, hoeveel vaten benzine zijn er nog – zo op die manier."

Was u ook nog bang voor hem?

"Nee, dan heb je helemaal geen gevoel voor angst meer. Ik had toen een soort, wat moet ik zeggen... een heel vreemd almachtsgevoel. 'Er kan mij niets meer gebeuren', zoiets."

Is dat een soort angst in het kwadraat?

"Dat weet ik niet. Het was heel gek; ik heb het daarna of daarvoor nooit meer gehad. Ik was dus ook heel kalm, zoals ik zei.

Een paar jaar later ben ik een van de zeer weinigen geweest, die hierover tegen Aus der Fünnten kon getuigen. Toen zag ik hem dus terug, voor het Bijzonder Gerechtshof. Hij was onherkenbaar, volkomen onherkenbaar. In Apeldoorn had hij zijn hoera-pet op en zijn uniform aan, nu zat hij in een burgerpakkie waar hij drie keer in kon. Toen de president vroeg 'herkent u die meneer', moest ik toch verdomd goed kijken of hij het was. Maar hij was het wel."

Had u toen nog emoties rond die man?

"Nee, maar je bent dan ook een beetje gedepersonaliseerd, hè. Nee."

Dus dingen als haat en wraakzucht en zo, dat...

"Nee, absoluut niet. God, nee."

Heeft hij nog iets gezegd?

"Ze hebben hem toen niet ondervraagd, dus ik heb mijn getuigenis afgelegd. Ik legde er vooral de nadruk op dat ze het eten en zo hadden laten staan, dat ze wisten wat ze deden; wij hadden grote slopen met eten en medicijnen gevuld, maar die hadden ze niet meegenomen. En, o ja, ik heb ook verteld dat Aus der Fünnten op de kinderafdeling kwam en toen zei dat ze de kinderen speelgoed mee moesten geven. Dat is ook zo'n Duitse sentimentaliteit: kinderen moesten speelgoed mee.

Toen vroeg Van Hamel, de president, of ik wist wat ze met die mensen zouden doen. Ik zeg: nee, niet expliciet natuurlijk, maar uit het feit dat ze helemaal niets hadden meegenomen bleek wel dat ze gauw dood zouden zijn.

Ze hebben me toen meteen als getuige-deskundige gevraagd, want ze waren ook bezig met de sterilisatie van joden. Of dat het toebrengen van zwaar lichamelijke letsel was. Toen zei ik: ja, natuurlijk.

Maar haat... nee, absoluut niet. Er is natuurlijk ook geen enkel echt persoonlijk ding geweest, waar ik haat door zou kunnen hebben, hè."

Die ontruiming?

"Nee, je ziet dat met grote ronde ogen aan; het is veel te groot, veel te groot. Als je in een gewoon huis iemand had zien weghalen die afgeranseld werd, zou je misschien verschrikkelijk kwaad worden, of bang, maar dit was zo'n enorme zaak... Het was een massa-operatie, er zat iets helemaal onpersoonlijks in.

Je moet ook wel bedenken, dat dit gebeurde tegen een achtergrond van nog veel erger dingen. Die deportaties in Amsterdam, en door het hele land, waren ook geen kleinigheden. Dat gebeurde alsmaar, elke dag – dat je een troepje joden op straat zag lopen met twee soldaten met geweren ernaast. Dat was ook gewoon."

Hebben overlevenden altijd een soort schuldgevoel, of is dat een platitude?

"Nee, je voelde het als een plicht om te overleven, tegenover jezelf en tegenover anderen. Die rotmoffen wouen je dood hebben – nou, je wou niet dood, dus moest je zorgen dat ze je niet dood maakten.

Mijn ouders waren ondergedoken, die hebben ze weggehaald, maar dat hoorde je zo uit de verte dat het eigenlijk helemaal niet reëel was. Het was in '43, maar pas in '45 werd je geconfronteerd met het feit dat ze niet terugkwamen. Want wat daar in Duitsland precies gebeurde was toch altijd helemaal duister; van die gaskamers wisten we echt niets af. Die onzekerheid is lang gebleven, maar toen kreeg je dus alle mogelijke erfrechtelijke dingen: er moesten officiële stukken komen, het Rode Kruis moest opsporen waar ze vergast waren, enzovoorts enzovoorts. Je kreeg ineens een brokje realiteit, maar het was toch eigenlijk al te laat.

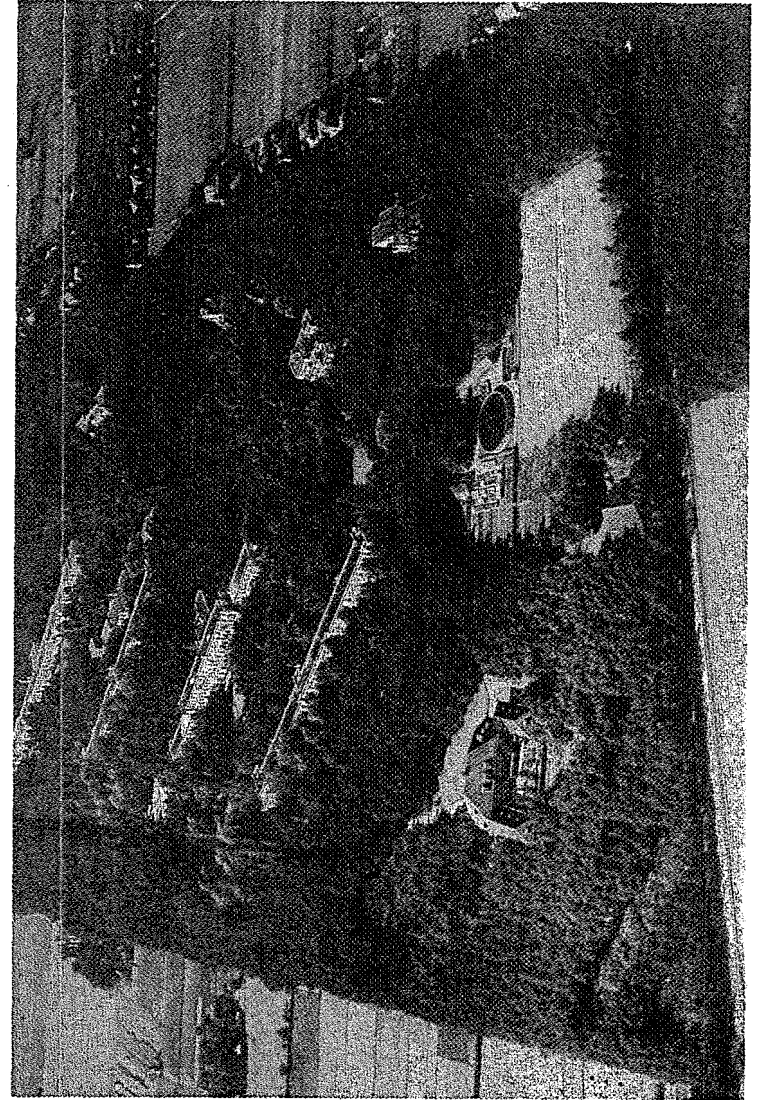
Het is zo'n vreemde manier van scheiden, als je elkaar al drie, vier jaar niet gezien hebt; die afstand is dan al zo groot. Je maakt het niet mee, en daardoor is het niet opgelost. Ik bedoel: als een familielid, een vader of een vrouw van je sterft en je hebt dat sterven meegemaakt, dan is er iets gebeurd. Er is een reële drempel overschreden, het is af. Maar met mijn ouders, vooral met mijn vader waar ik bijzonder aan gehecht was, heb ik heel lang het gevoel gehad: het is niet af, het is niet af. Ik heb ook heel veel van hem gedroomd, altijd weer dat hij terug was. Dat is in zekere zin een extra moeilijkheid geweest.

Als ik het vergelijk met mijn reactie op het overlijden van mijn vrouw, een paar jaar geleden – dat was zo heel anders. Die laatste tijd is een hele mooie tijd geweest, want ze wist precies wat er gebeuren zou; we hebben toen nog een paar ontzettend goeie maanden gehad. Want je wist: het kan niet anders. Met mijn vader is het, om zo te zeggen, midden in de dialoog afgebroken.”

Het is een geïsoleerd gebeuren, die oorlog.

”Ja. Buiten alle verdere ervaringen om. Je deed dingen waarvan je achteraf denkt: hoe is het godsmogelijk geweest, hoe ben ik daar doorgekomen. Vooral in het begin van de oorlog was mijn familie erg bang dat ik er een eind aan zou maken, maar ik dacht er niet over. Het is inderdaad zo dat ik die oorlog, meen ik, wel als een geïsoleerd ding kan zien. En daarna, tja – toen begon het weer.

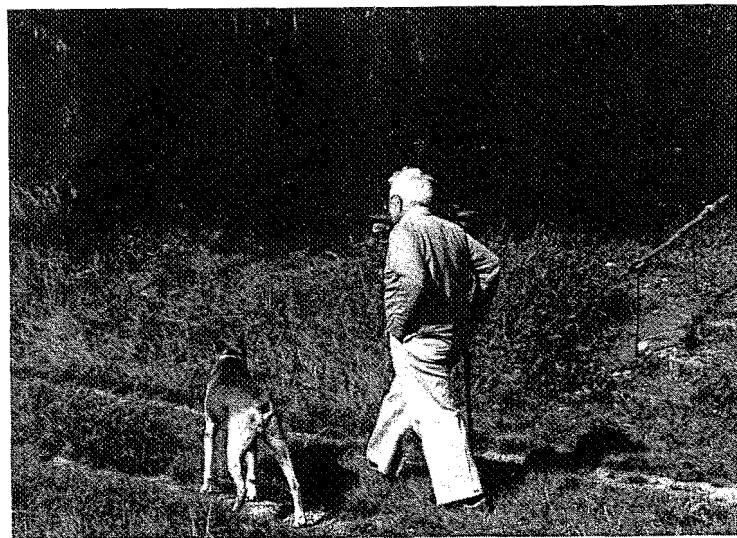
Waar ik me over verbaas is dat ik, na de oorlog, zo weinig gezien heb van de dingen die er toen in de politiek zijn uitgehaald. Die razende snelheid waarmee de ouwe stukken weer op het schaakbord gezet werden – dat heeft geen jaar geduurd, en daar heb ik niets van gezien. Ik ben toen met een enorme vaart in de problematiek van de wederopbouw gedoken. Eerst voor de dienst: naar al die gestichten gaan waar alles door mekaar zat – patiënten uit het ene gesticht in het andere – en dat regelen; overal rondgereden met auto's van de Canadezen. Een paar maanden later gingen, zoals dat heet, de vensters naar de wereld weer open – je kreeg allerlei contacten, daar ben ik heel snel ingetrokken en dat heeft mij toen geweldig gefascineerd. De voorbereidingen voor dat internationale congres begonnen al heel gauw; de Federatie begon weer te draaien, en hoe; we kregen de grote commissie-Joekes voor de geestelijke volksgezondheid, ook in '46; ik kwam in de Wiardi Beckman Stichting – al die dingen hebben me helemaal meegesleept. Ik was een beetje los van de individuele patiënt, wat ik wel prettig vond omdat het erg belastend was; de stemming was dat grote dingen aan alle kanten in de lucht hingen. Preventie lag in de maatschappij, vond ik, en door dat idee van maatschappijhervorming kreeg ik een hele grote nieuwsgierigheid naar hoe dat eigenlijk in zijn werk ging. Nou, toen heb ik in de politiek dus nog wel een lesje geleerd.”

Het Apeldoornse Bosch, 1939

Pont-de-Barret, ± 1980

''Nieuwsgierigheid is zeker een van de dingen geweest die mij gedreven hebben. Kijken hoe het zit – hoe het echt zit. En ten tweede de behoefte om het te ordenen.

Om te kunnen ordenen moet je begrijpen, en om te kunnen begrijpen moet je onderzoeken hoe het in elkaar zit. Alleen analyseren is steriel, want na een analyse moet een synthese komen, een ordening. En hoe meer je in één systeem kunt ordenen, hoe bevredigender het is.

In psychologische zin heeft ordenen met macht te maken. Als je ergens greep op hebt, be-macht-ig je het: het is niet zo ver weg van begrijpen. Dat betekent helemaal niet dat je er de baas over speelt, maar wel dat je het beheerst. En dan heb je de macht. Ik geloof dat dat een oerdrift is.

Ik heb dat ook in het kleine gehad. Er komt bijvoorbeeld een maatschappelijk werkster bij je en die zegt: ik wou graag opzeggen. Er is niks bijzonders voorgevallen, dus dan zeg je: mag ik ook weten waarom? 'Nee, dat zeg ik liever niet.' En dan word je kwaad! Als ze zou zeggen 'omdat u zo'n enorme rotvent bent, ik kan met u niet opschieten', dan zeg je: god, het spijt me, ik heb het niet zo bedoeld maar als je het zo voelt moet je vooral weggaan, en wees gelukkig. Maar als ze zegt 'ik zeg het niet', dan word je kwaad. Omdat je het niet begrijpt! Dus ik word kwaad om dingen die ik niet begrijp.

Ik kan ook niet tegen domme mensen, dat is een van mijn grootste fouten. Vind ik verschrikkelijk, domheid. En dan bedoel ik niet de een of andere stakker die niet lezen of schrijven kan en die bij wijze van spreken niet weet dat de aarde om de zon draait, maar mensen die echt dóm zijn. Die vind je natuurlijk overal; bij de politici bijvoorbeeld is het verschrikkelijk, niet. Planken voor de kop. Nee, daar kan ik helemaal niet tegen.''

''Over wetenschappelijk onderzoek heeft Cannon in zijn biografie een hele gelukkige term gebruikt; hij noemt research *superior playing*. Spel, van een hogere orde. Ik vind dat hij daar gelijk in heeft, want wat is ernstiger, wie neemt iets ernstiger dan een kind zijn spel?

Je kunt je natuurlijk afvragen of research het zoeken naar waarheid en werkelijkheid is, of juist meer het je verstoppen voor de werkelijkheid, het er voor op de vlucht gaan. Dat weet ik niet – ik weet alleen maar dat het een hele grote voldoening geeft. Als je graag knutselt is het een zeer eervolle manier van knutselen, van ergens vorm aan geven; je krijgt het avontuur van het speurwerk, als je dieper in de problemen doordringt; je kunt je nieuwsgierigheid bevredigen. Al die elementen zitten er in, en dat geeft een enorme voldoening.''

''Met sociale rechtvaardigheid heeft mijn werk ook iets te maken, dat kan haast niet anders. Zeker niet dat ik zou zeggen 'ik heb mijn leven aan de sociale rechtvaardigheid gewijd' – ach nee, schei uit. Maar ik ben er wel gevoelig voor,

al geloof ik dat je ook in een sociaal niet-rechtvaardige maatschappij gelukkig of evenwichtig kunt zijn; een vrij groot aantal mensen weet het op het ogenblik toch wel te vinden.

Ik heb hierover wel dikwijls een schuldgevoel gehad. Zo van: wat ik nu doe, dat kunnen maar weinig mensen zich veroorloven – een goed huis, een mooie reis, een behoorlijke auto, al die dingen. Ik heb het er niet om gelaten, dat zou krankzinnig zijn, leek me, maar ik heb wel vaak gevoeld dat het een voorrecht was.

Mijn sociaal geweten heb ik zeker aan de Binnen-Amstel opgedaan, waar ik geboren ben; ik heb daar erg veel armoede gezien, en de angst daarvoor ben ik nooit helemaal kwijtgeraakt. Ik geloof niet dat je kunt zeggen dat ik daarom dat ambtenaarschap heb gekozen. Het is natuurlijk erg aardig dat je als ambtenaar elke maand vast je duiten krijgt, maar mijn collega's die in de particuliere praktijk gingen, verdienden oneindig veel meer. Het was meer dat geld afhankelijkheid schept, en dat ik die niet wilde.

Die armoede-angst remt me, tot op de dag van vandaag: ik reageer ongewoon heftig op dingen die mijn geld bedreigen. Zo hangt het nu in de lucht dat er wel iets met die pensioenen zal gebeuren, en daar tob ik dan veel meer over dan nodig zou zijn – terwijl ik het een zeer hoog pensioen vind, daar gaat het niet om.

Wat er achter zit is dat ik nog altijd, volkomen onredelijk en ongemotiveerd, kwaad word wanneer er iets met het eten is. Toen ik jonger was, leidde dat soms tot hele onaangename dingen: dat ik wegliep of een partijtje verpestte, als het eten niet snel kwam of niet deugde. Ik kan het nu langzamerhand wel beheersen, maar dat ongeduld dat overgaat in een werkelijk hevig onlustgevoel zit er nog steeds in; als ik in een restaurant wat bestel en het komt niet, dan stijgt er een drift in mij op die ongelofelijk primair is. Dan word ik zó kwaad! Dat is dus de angst om geen eten te krijgen. Hoe dat gekomen is doet er niet toe, dat weet ik ook niet precies, maar dat zit er heel diep achter."

"Ik ben nu mijn biografie aan het schrijven; ik heb het 'Doorgaand verkeer' genoemd, en verder ook min of meer van die verkeerstermen gebruikt. Het eerste deel heet 'De tunnel', dat is de studie, het beschermde, het geleide; het tweede deel 'De sloppen en de straten', dat zijn het gesticht en de sociale psychiatrie. Dan krijgen we 'Het marktplein', dan sta ik in de openbaarheid met de sociale geneeskunde en de politiek, en het vierde deel zal 'Einde voorrangsweg' heten. Ik noem het 'autobiografische fragmenten', omdat ik ook een heleboel weglaat.

Ik heb natuurlijk een grote klap gehad toen mijn vrouw overleden was, dat

was een hele moeilijke tijd, maar ik ben vrij snel hertrouwd en dat gaat heel goed. Dus wat dat betreft is het weer rustiger geworden. Ik ben toen ook weer gaan schrijven. Verschillende mensen zeiden al jaren: je moet het toch maar eens opschrijven, maar daar heb ik een hele tijd mee gewacht. Nu ben ik er goed mee bezig, al vloek ik er natuurlijk af en toe wel eens op."

"Ik vind dat ik een fijn leven heb gehad. Ja, dat vind ik wel. Er zijn mij in ieder geval twee dingen gelukt, en dat is al een heleboel. In de eerste plaats die sociaal-psychiatrische dienst, en in de tweede plaats zijn er een paar wetten sterk onder mijn invloed tot stand gekomen; ik ben tegen de AWBZ in deze vorm geweest, omdat er een sociaal stuk aan had moeten zitten, maar hij moest er toch komen. En het begrip van de integrale geneeskunde is er zo ingegaan dat ze vergeten zijn dat het van mij is."

Wilt u nu nog veel?

"Nee, ik zou niet weten wat. Ik heb heel sterk het gevoel van verzadigdheid. Je krijgt ook die belangstellingsvernauwing van de ouwe dag, hè: de krant kijk je even door, een doodenkele keer lees je een artikeltje. Ik interesseer me eigenlijk voor steeds minder dingen.

Als ik morgen dood zou gaan, hoop ik dat ik niet erg veel pijn heb, maar verder is het wel goed. Je kunt op allerlei afschuwelijke manieren doodgaan, daar heb ik helemaal geen zin in, maar er uit stappen op zich... Goed, ik heb wat nieuwe banden, een vrouw die heel erg lief voor me is, dus dat houdt je natuurlijk weer wat vast, maar toch: ik heb nu geen nieuwsgierigheid meer. Het is iets voltooids, ja."

Behalve het boek.

"Behalve het boek."

Bij de titel 'Doorgaand verkeer' moest ik trouwens weer aan de Binnen-Amstel denken. Aan die ruit, waar u achter zat.

"Jazeker, daar heb ik ook aan gedacht. Dat was ook een scène van het doorgaand verkeer, waar ik naar keek. Dat gaat door, hè, dat gaat door."

Woensdagmiddag 6 juli, in de pauze, bracht de telefoniste de boodschap: 'Gisteravond is om 22.00 prof. Querido in Frankrijk overleden. Zal waarschijnlijk daar in alle stilte worden begraven.'

Pas na de vergadering, toen de mensen weg waren, begon het tot me door te dringen. Ik kende hem maar vijf van zijn 82 jaren, maar had op een andere manier zijn hele leven meegemaakt; dat hij ooit echt dood zou gaan, had vaak iets onwaarschijns – hij leek er, als het er op aankwam, gewoon te sterk voor.

Ik dacht aan het zinloze detail dat het bericht juist de eerste woensdag van de maand kwam: sinds jaar en dag de datum van de redactievergadering van het Maandblad, waarvan hij van 1945 tot 1970 deel uitmaakte. Van 1954 tot 1967 was hij daarnaast voorzitter van het bestuur van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid, de directe voorloper van het NcGv (waarvan ik het pand nu verliet), maar ook dat was een neverfunctie, zoals het Eerste-Kamerlidmaatschap voor de PvdA (1958-1971). Zijn hoofdwerk lag op *Endegeest* (1927-1931), bij de Amsterdamse GG&GD (1931-1949, met een oorlogsonderbreking), bij de openbare gezondheidszorg van dezelfde gemeente (1949-1960) en aan de universiteit, als hoogleraar sociale geneeskunde (1952-1970).

In de auto van Utrecht naar Amsterdam gingen de gedachten naar het verre uitzicht in Pont-de-Barret, waar Querido zo van hield. Het was zonder twijfel de plaats waar hij begraven wilde worden.

Toen ik jaren geleden Kees Trimboos voor dit blad portretteerde (MGv 11/77), zei hij: 'Weet je wie je eens moet interviewen? Querido – die heeft vast een mooi verhaal.' Ik wist niet dat die nog leefde, en nauwelijks wie het was: een oud-Kamerlid, van wie ik me een bars beeld uit een Bibeb-interview van rond 1970 herinnerde – uit de tijd dat alle oude mensen fout waren, en professoren

met bedenkingen tegen de 'democratie' wel in het bijzonder. In 1977 was Querido geen ndám meer, in de geestelijke gezondheidszorg, al kwam je hem in buitenlandse stukken nog wel eens tegen.

In april 1978 voerde ik een eerste vraaggesprek, in zijn werkkamer in de Amsterdamse Bachstraat. Het bleek een kleine, zeer kwieke man te zijn, met scherpe ogen onder de grijze wenkbrauwen; aan een korte kennismakingsronde, waarin wat gemeenschappelijke bekenden getaxeerd werden, had hij voldoende om te concluderen dat we ongeveer dezelfde taal spraken – dus kwam hij snel ter zake en begon het mooiste levensverhaal te vertellen dat ik ooit gehoord had. Hij zat in zijn leren stoel, met aan zijn rechterhand, voor het raam, zijn grote schrijftafel; koffie, een enkele Gauloise, de boxer Job slubberend-snurkend voor de open haard (en later soms op de bandopname), en een verhaal dat eigenlijk nooit stagneerde. Na vier lange zittingen waren we, in oktober, bij het eind van zijn leven beland. 'Ik heb heel sterk het gevoel van verzadigdheid', zei hij. 'Het is iets voltooids, ja.'

Terugkijkend op de gesprekken, denk ik dat ze zo buitengewoon soepel verliepen omdat hij, in alle opzichten, zelf iets van een journalist had: uiterst nieuwsgierig, een beetje dwingend, een beetje brutaal, zeer praktisch en concreet ingesteld, en met veel gevoel voor wat echt een verháál is, inclusief de licht-romantische overdrijving die daar bij hoort. Hij begreep uitstekend wat ik van hem wilde, namelijk alles horen, omdat hij zelf ook zo gewerkt had.

Zo trok hij, in zijn beginjaren bij de Amsterdamse GGD, alle gestichten langs waar Amsterdammers opgenomen waren; hij was vaak onwelkom, als controleur van de betalende gemeente, maar kreeg ze allemaal te zien, tot de laatste man, en kwam met aantekeningen over 3000 psychiatrische gezichten terug. (God, wat goed, dacht ik; ik las toen al maandelijks slechte kopij, waarin bangelijke wetenschappers uit een steekproef van

24 gevallen de meest verstrekkende conclusies trokken uit bij elkaar gepriegelde percentages.)

En in het asociale Zeeburgerdorp had hij 46 gezinsgeschiedenissen opgetekend, wederom allemaal – 46 huiskamers in, om te weten te komen hoe het daar echt toeging en dat door te geven: een soort New Journalism in de jaren '30, niet versluierd door boekenkennis of dure woorden, maar zo dicht mogelijk bij de realiteit.

Hij wist, zonder er ooit over na te denken, ook heel goed hoe je een spannend en amusant verhaal vertelt; mijn vragen waren niet meer dan het noodzakelijke weerwerk. Hij koos duidelijke hoofdpersonen, deinsde er niet voor terug om zichzelf als zodanig op te voeren, had een zeer aardig gevoel voor de achterliggende krachtsverhoudingen en gebruikte concrete, non-conformistische taal: 'kletspraat', 'daar kwam natuurlijk herrie over', 'die wist er werkelijk helemaal niks van' – een plechtige commissie werd in een paar zinnen als 'stijl watertje' afgedaan, hoge dames en heren werden gekenschetst als 'dood gewicht', er was veel 'heibel' en 'kabaal'.

Maar naarmate het levensverhaal vorderde, en zich steeds meer op macroniveau ging afspelen (van de psychiatrie naar de integrale geneeskunde; van de gemeente naar de landspolitiek) werd mij ook steeds duidelijker wat ik als centraal beeld zou gebruiken. Dat was Arie Querido als kleine jongen, in het begin van de eeuw – door een raam aan de Binnen-Amstel urenlang uitziend op de armoede, de vechtpartijen en de tafereelen van de grote stad: enig kind, tomeloos nieuwsgierig, een beetje angstig, avonturenboeken lezend, kijkend, en fantaserend over mogelijkheden om echt iets voor de mensen te doen.

Als hij over die jeugdbeelden praatte, en over zijn ouders, kregen zijn ogen iets onbereikbaar; het meest verstilde proza dat hij geschreven heeft, is de prachtige levensbeschrijving van zijn vader (in 'Emanuel Que-

rido', 1955).

Toen de uitwerking van de vraaggesprekken door allerlei omstandigheden niet vlotte, leerde ik ook zijn ongeduld kennen; hij hield niet van saai, dom en traag, en deed ook niet alsof. Zelf werkte hij, als bijna tachtigjarige, hard aan zijn autobiografie, 'Doorgaand verkeer', die in 1980 verscheen – ongeveer tegelijk met een groot deel van het interview (Vrij Nederland, 6 december 1980).

De laatste jaren maakte ik hem op zeer uiteenlopende plaatsen mee. In 1979 lag hij zeven maanden in Amsterdamse ziekenhuizen; het was een hele zware periode, waar hij met een wonderbaarlijke levenswil uit te voorschijn kwam, stapje voor stapje terrein terugwinnend. Een jaar later zag ik hem genieten van de stilte en het vergezicht bij zijn boerderij in de Drôme, met de Alpen op tientallen kilometers. In eigen land werd hij inmiddels toch nog (of: weer) een nationale figuur: ook via 'het Italiaanse voorbeeld' werd zijn oude sociaal-psychiatrische aanpak weer herontdekt als toekomstmodel. De laatste ontmoeting was in mei, de dag voordat hij weer naar Frankrijk vertrok; ik kon hem vertellen dat de integrale uitgave van het interview er nu ook dankwam, en we praatten over het nieuwste boek van John le Carré en andere actualiteiten. Hij gaf me 'Doorgaand verkeer', dat ik niet bleek te hebben, en schreef er, met een licht-malicieuze twinkeling in de ogen, een passende opdracht in ('Voor Arend Jan, die mij veel geduld geleerd heeft'). Het lopen ging wel weer moeillijker, zag ik, al liet hij zich daar ook nu niet over uit.

Zijn laatste boekbespreking moeten wij nog plaatsen. Hij vond dat een leuke rol, op zijn oude dag, en slaagde er diverse keren in 'grote herrie' te ontketenen door zijn ongenoegen over een geschrift op scherpe wijze te verwoorden. Hij hield van enig tumult, van actie, van het leven. Dat het hem uiteindelijk ontnomen is, ligt in de orde der dingen, maar vreemd is het wel. Querido is iemand die erg gemist zal worden.

Literatuur

Boekpublicaties van Querido:

- *Over de werking van veratrine op dwars-gestreept spierweefsel* (Querido, 1926);
- *Het Zeeburgerdorp* (Stenfert Kroese, 1932);
- *De omgang met geesteszieken in het gezin* (Arbeiderspers, 1935);
- *Krankzinnigenrecht* (de Erven Bohn, 1939);
- *Gekkenwerk* (onder het pseudoniem Frans Kok; Arbeiderspers, 1946);
- *Mental Health in the Netherlands* (Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid, 1948);
- *Gezondheidszorg en gemeentelijke overheid* (Samsom, 1951);
- *Inleiding tot een integrale geneeskunde* (Stenfert Kroese, 1955);
- Querido, de mens, in: A.L. Sötemann. *Querido van 1915 tot 1990* (Querido, 1990. Jubileumuitgave);
- *Sociaal-geneeskundige gids voor de te Amsterdam praktizerende arts* (Stadsuitgeverij, 1957);
- *Voordrachten over sociale geneeskunde* (Stenfert Kroese, 1958);
- *Storm in het weeshuis. De beroering onder de Amsterdamse wezen in het jaar 1566* (Querido, 1958);
- *Godshuizen en gasthuizen* (Querido, 1960);
- *The efficiency of medical care* (Stenfert Kroese, 1963);
- *Een eeuw staatstoezicht op de volksgezondheid* (Staatsuitgeverij, 1965);
- *Het Wilhelmina Gasthuis, geschiedenis en voorgeschiedenis* (De Tijdstroom, 1966);
- *The development of social-medical care in the Netherlands* (Routledge & Kegan Paul, 1968);
- *De wit-gele vlam. Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Nationale Federatie 'Het Wit-Gele Kruis'* (1973);
- *Doorgaand verkeer. Autobiografische fragmenten* (De Tijdstroom, 1980).

Een keuze uit Querido's artikelen verscheen in 1970:

M.A.J. Romme en W.J.Z. Gorter-Willemsen. *Werk in uitvoering. Een keus uit de geschriften van Prof. Dr. A. Querido*, Amsterdam.

Sinds het interview verscheen o.a. de volgende literatuur over Querido en verwante onderwerpen:

- Binneveld, H. e.a. *Een psychiatrisch verleden*. Ambo, 1985.
- Boer, N. de. e.a. Van nazorg tot sociale psychiatrie. De opkomst van een ambulante psychiatrische zorg tegen de achtergrond van ontwikkelingen binnen de inrichtingen. *Comenius* (1983), 3, pag. 69-84.
- Dercksen, A.M.M. en L.H. Verplancke. *De geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Boom, 1987.
- Gersons, B.P.R. Querido's bijdrage aan de psychiatrie. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 36 (1981), 9, pag. 780-793.
- Gersons, B.P.R. Acute psychiatrie in Amsterdam: verleden of toekomst? *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 38 (1983), 3, pag. 252-264.
- Goei, L.M.L.M. de. E.C. Lekkerkerker in de oorlogsjaren. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 45 (1990), 4, pag. 384-398.
- Grinten, T.E.D. van der. *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg. Een historisch beleidsonderzoek*. Baarn, Ambo, 1987.
- Heerma van Voss, A.J. Het ambulante leven van mej. mr. dr. Lekkerkerker. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 40 (1985), 12, pag. 1275-1296.
- Jonkers, J.F.J. *De rijdende psychiater. Een exploratief onderzoek naar de ambulante acute psychiatrie in Amsterdam*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 1988. Academisch proefschrift.
- Limbeek, J. van en V. van Alem (red.). *Querido's Legacy. Social psychiatry in Amsterdam from 1932 to 1991*. Amsterdam, GG&GD, 1991.

Noordman, J.M.A. Eugenetica en geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1930-1960. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 45 (1990), 12, pag. 1267-1281.

Oosterbaan, H.E. E.J. Zeldenrust en P. Schnabel. Hoe preventief werkt de rijdende psychiater? Een onderzoek bij de acute dienst van de GG&GD Amsterdam. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 44 (1989), 3, pag. 248-259.

Schepper, R.M. de. *De Pameijer Stichting (1926-1991)*. Rotterdam, Pameijer Stichting, 1991.

Vijselaar, J. (red.). *Ambulant in zicht. Geschiedenis van de ambulante geestelijke gezondheidszorg. Verslag van het symposium*

op 17 januari 1986 te Zeist. Utrecht, Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid, 1987. NcGv-reeks 116.

Summary

Heerma van Voss, A.J. *Querido, a life story*. Compilation of four extensive interviews with A. Querido (1901-1983), internationally known as one of the founders of social psychiatry. The main subjects are: his work with the municipal health authorities in Amsterdam in the thirties (Chapter 1); his childhood and formative years (Chapter 2); his postwar career in social medicine and politics (Chapter 3); the mental hygiene movement, the war years and conclusions (Chapter 4).